

ТУРҒУН ФАЙЗИЕВ

**Заҳириддин
Муҳаммад Бобур
ва унинг
авлодлари**

*(Бобурийлар сулоласининг қисқача
шажара тарихи)*

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

Уэни кўнгил айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак.

деб ёзган эди Бобур Мирзо ҳазратлари. Бу сатрлар беш юз йиллар оша бизга ярқираб етиб келди. Бу сатрлар бизнинг болаларимиз, авлодларимизга етиб боргунча янада ярқирайди, уларнинг юрагига янада чуқурроқ муҳрланади.

Бу китоб бизнинг ана шундай асрлар, замонлар оша ўз маънавий шиддати, қудратини ошира боргувчи йўлбарс Бобокалонимиз Бобур Мирзо ҳазратлари ва унинг жаннатмакон авлодлари ҳақида.

Улуғ аждодларимиз ҳаётлари билан яна бир дийдорлашув қутлуғ бўлсин, Сизга!

◆ 4702620204—20 11—1996
М 362 (04)—96

ISBN 5—8255—0322—6

© Турғун Файзиев,
«Езувчи» нашриёти, 1996 йил.

СУЗБОШИ УРНИДА

Жаҳонга машҳур давлат арбоби, буюк саркарда, олим, шоир ва адиб Заҳриддин Муҳаммад Бобуришонинг насл-насаби тўрт ота-бобо оша соҳибқирон Амир Темури Қўрагонга бориб туташади. Чунончи, Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) бўлиб, унинг олтинчи ўғли Султон Муҳаммад Мирзодир деган ривоятлар бор. Аммо бу кишининг туғилган ва вафот этган йили аниқ эмас. Султон Муҳаммад Мирзонинг икки ўғли бўлиб, иккинчи ўғли тарихда машҳур Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдори Султон Абусайид (1424—1469) Мирзодир. Султон Абусайид Мирзонинг тўртинчи ўғли — Умар Шайх Мирзо (1456—1494) бўлиб, унинг катта ўғли Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзодир. Онаси Қутлуқ Нигорхоним Тошкент хони мўғул Юнусхоннинг иккинчи қизи эди.

1494 йил 9 июнда Умар Шайх Мирзо фожиами ҳалок бўлгач, эртаси — 10 июн сешанба куни, ҳали ба-лоғатга етмаган 12 ёшли Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо Фарғона улусининг маврусий ҳукмдори сифатида тахтга ўтиради. Ёш Бобурнинг ота тахтига ўтириши даври — Мовароуннаҳрда феодал тарқоқликнинг кучайган ҳамда ўзаро қонли курашларнинг авжига чиққан даврига тўғри келади. Бинобарин, давр, шариит ва муҳит тақозоси Бобурни ҳам бу можароларда фаол қатнашмоққа мажбур қилади, ўн йилдан кўпроқ вақт давомида олиб борилган тўхтовсиз урушлар ва ниҳоят Мовароуннаҳрни Шайбонийхон тарафидан босиб олиниши, провард натижада Шайбонийхон таъқибига учраган Бобур Мирзо, ўз ватанидан ажралиб, Афғонистонга бош олиб кетишга мажбур бўлади.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур гарчи шимолий Афғонистон билан шимолий Ҳиндистонни бирлаштириб, йи-

рик салтанат барпо этиб, буюк ҳукмдор шоҳ даражасига кўтарилган бўлса-да, бироқ у ўз ватанини эсдан чиқаролмади. У ватанини орзиқиб қўмсади, унга янада муҳаббати ортди. У умрининг охиригача Мовароуннаҳрда содир бўлаётган воқеалардан доимо кўз қулоқ бўлиб яшади. Бобур бегона юртларга бориб қолиб, ватанни соғиниб, замондан норози бўлиб, тақдирга эътироз билдириб, ўзининг машаққатли қисматидан аччиқ-аччиқ нолиди:

«Яна маҳруми хонумон қилдинг,
Яна овораи жаҳон қилдинг.
Толъе йўқи жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб нетайин, не юз қаролиғ бўлди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўқимишли, оқил, зийрак, тадбиркор ва жасур киши бўлиши билан бирга ўз замонасининг истеъдодли давлат арбоби, тадбиркор саркарда, ҳассос шоир, талантли адиб, адабиёт ва санъатнинг қадрини улугловчи ҳамда илму фан равнақи учун қайғурган буюк донишманд алломаси бўлган. Бинобарин, бизнинг давримизгача етиб келган унинг асарлари жаҳон тарихчилари ва шарқшуносларини ҳамон қизиқтириб келмоқда.

Аmmo Бобуршоҳ кўп яшамади. У ўзининг ҳаётлик давридаёқ тўнғич ўғли Носириддин Ҳумоюн Мирзони ўз урнига тахтга валиаҳд этиб тайинлади. Шундан сўнг кўп ўтмай, Бобур узоқ давом этган хасталикдан сўнг 1530 йил 25 декабр душанба куни 48 ёшида оламдан ўтди.

У асос солган салтанат эса унинг вафотидан кейин яна 328 йил умр кўради.

УМАР ШАЙХ МИРЗО

Умар Шайх Мирзо Султон Абусайид Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1456 йилда Самарқандда туғилган эди. Отаси Султон Абусайид Мирзо Қобул вилоятини Умар Шайх Мирзога берган эди. Умар Шайх Мирзо ҳали ёш бўлганлиги туфайли, унга Бобойи Қобулийни отабек (бекатка) қилиб тайинлаб, Қобулга жўнатган эди. Лекин кўп ўтмай, мирзоларни хатна тўйини ўтказиш муносабати билан Дарайи Газдан қайтариб, Самарқандга келтиради.

Тўй ўтган, Султон Абусайид Мирзо улуг бобоси Темурга тақлид қилиб, Андижон вилоятини Умар Шайх Мирзога бериб, Худойберди туғчи Темиртошни отабек тайинлаб жўнатади. (Темур ўзининг иккинчи ўғли Умар Мирзога Фарғона вилоятини берган эди).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Умар Шайх Мирзо паст бўйлик, узун ва пахмоқ соқолли, юмалоқ юзли, семиз, лўппи киши эди. Кийимни тор тиктириб кияр, саллани чирмаб ўрарди. Ейиш-ичишда бетакаллуф эди. Ёз кезларда, аркони давлатдан ташқари жойларда аксар мўғулий бўрк киярди.

Умар Шайх Мирзо ахлоқ ва атворда Ҳанафий мазаҳаблик, покиза эътиқодли бўлиб, беш вақт намозни тарк қилмас эди. У равон саводли бўлиб, «хамсатайн», маснавий китоблар, ва тарихларни ўқирди. Айниқса, «Шоҳнома»ни кўп ўқирди. Таъб назми ҳам бўлган, бироқ шеърга умчалик парво қилмаган. Адолатли эди. Бунга мисол шулки, Хитойдан Андижонга келаётган минг кишилиқ катта карвонни, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғлардан қор кўчиб, (кўчкина) қор босади. Бу мудҳиш фожиадан фақат икки киши омон қолади.

Умар Шайх Мирзо бир неча одамларни юбориб, қор остида қолган мол-мулкларни олдириб келиб, хат-ҳисоб қилдириб, хазинага қўйдиради. Гарчи, мазкур мол-мулк эгаларининг ворислари қидириб келмаса-да, уни икки йил давомида «омонат» деб сақлайди. Икки йил ўтгач Самарқанд ва Хуросондан ворисларни топдириб келиб, мол-мулкларини батамом топширади.

Умар Шайх Мирзо хушхулқ, саҳоватли ва мардона киши бўлган. Камондан ўқ отиши ўртача бўлса-да, муштининг зарби ниҳоятда қаттиқ бўлган. Унинг мушт зарбидан йиқилмаган йигит кам топилган. Мулкгирлик (босқинчилик) дағдағаси жиҳатидан кўпгина сулҳлар урушга, дўстликлар душманликка айланиб кетган. Авваллари кўп ичган, кейинчалик ҳафтада бир-икки марта суҳбат қурган. Суҳбатларда майдан ташқари қора дори ҳам еб турган. Етимпарвар, суҳбат, ўйин-кулгини ҳаддан ташқари севган, ҳамиша нард ўйнаган ва гоҳо-гоҳо қимор ҳам ўйнаб турган.

Умар Шайх Мирзога отаси Султон Абусайид Мирзо Фарғонани берган эди. Кейинчалик Мирзонинг акаси Султон Аҳмад Мирзо Тошкент билан Сайрамни беради. Шоҳруҳияни эса ҳийла-найранг билан олиб, ўз тасарруфига киритади. Кейинги йилларда Тошкент ва Шоҳруҳия қўлдан кетиб, Мирзонинг тасарруфида фақат Фарғона, Хўжанд ва Уратепа қолган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг нақл қилишича, Умар Шайх Мирзо уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон билан Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекирган ерда, бу жиҳаттин ул мавзуъ бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секиригандур, мағлуб бўлиб иликка тушди. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятга рухсат берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекирган уруши сўзи ул вилоятта тарих бўлубтур. Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанднинг навоҳисини чопиб борадургон ўзбак била Арс Суйини муз била кечиб, яхши босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндурабериб, ҳечнима таъма қилмади. Яна бир Султон Аҳмад Мирзо била Шоҳруҳия ва Уратепа орасида Хавос деган кентта урушиб мағлуб бўлган».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзганига қараганда, Умар Шайх Мирзо баланд ҳимматлик, юксак орзу-ҳаваслик подшоҳ бўлгани туфайли ҳамиша

Ўз салтанат ҳудудини кенгайтиришга ҳаракат қилган. Умар Шайх Мирзонинг ўзбошимча ҳаракатларидан ранжиган акаси — Самарқанд ҳукмрони Султон Аҳмад Мирзо ўз куёви — Тошкент ҳукмрони Султон Маҳмуд билан иттифоқ тузиб, 1494 йилда Умар Шайх Мирзо устига қўшин тортиб келадилар. Бироқ тақдирнинг тақозоси билан Ахсикентда ғаройиб бир воқеа содир бўлади. Чунончи, Умар Шайх Мирзо Ахсикент саройида каптар боқар, каптархона эса баланд жарлик ёқасига ўрнатилган эди. Умар Шайх Мирзо бўш пайтларда каптарбозлик ҳам қилган. 1494 йил 9 июнда навбатдаги каптар учирини асносида каптархона билан бирга жарга қулаб, ҳалок бўлади.

Умар Шайх Мирзонинг еттита хотини ҳамда уч ўғли ва беш қизи бор эди.

Биринчи хотини — Қутлуғ Нигорхоним бўлиб, Чифатойхоннинг наслдан бўлган Юнусхоннинг иккинчи қизи, шунингдек Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхоннинг эгачиси эди. 1505—1506 йилда Қутлуқ Нигорхоним Қобулда ҳасба касали билан вафот этади. Қутлуқ Нигорхонимдан бир қиз ва бир ўғил туғилган бўлиб, — Хонзода бегим ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо эди.

Иккинчи хотини Улус Оқо бегим бўлиб, Ҳожа Хусайнбекнинг қизи эди. Ундан гарчи бир қиз туғилган бўлса-да, ёшлигида вафот этган эди. Шундан бир ярим йил ўтгач, ўзини ҳам ҳарамдан чиқариб юборганлар.

Учинчиси Фотима Султон бегим бўлиб, мўғул туман бекларидан бирининг қизи эди. Фотима Султон бегим Жаҳонгир Мирзонинг онаси эди.

Тўртинчиси Маҳзума Султон бегим бўлиб, уни Қоракўз бегим ҳам деб атадилар. Умар Шайх Мирзо Маҳзума Султон бегимни кейинги пайтларида олган эди. Мирзонинг севиқли хотини бўлган. Бинобарин, Умар Шайх Мирзога хушомад юзасидан Маҳзума Султон бегимнинг насл-насабини Султон Абу Сайид Мирзонинг акаси Минучеҳр Мирзога олиб бориб тақардилар. Маҳзума Султон бегим Умар Шайх Мирзонинг ўлиmidан сўнг қиз туққан. Бу қизга Руқия Султон бегим деб ном қўйганлар.

Бешинчиси Оға Султон бегим бўлиб, канизақлардан эди. Умар Шайх Мирзонинг вафотидан сўнг Оға Султон бегим қиз туққан. Бу қизга Ёдгор Султон бегим деб исм қўйганлар.

Олтинчи хотини Умид хоним андижонлик канизаклардан бўлган. Умид хоним икки қиз ва бир ўғилнинг онаси бўлиб, каттаси Меҳробону бегим, кичиги Шаҳробону бегим, ўғлининг исми эса Носир Мирзо эди.

Еттинчи хотини Турсун Султон бегим эди. Умар Шайх Мирзо Турсун Султон бегимни ҳаётининг сўнгги йилларида олган эди.

ХОНЗОДА БЕГИМ

Умар Шайх Мирзонинг энг катта қизи Хонзода бегим эди. У 1478 йилда туғилган бўлиб, онаси Қутлуқ Нигор хоним эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо 1501 йилда Самарқандни охириги марта забт қилганда, Шайбонийхон келиб шаҳарни қамал қилади. Қамал кўпга чўзилади. Шаҳарда даҳшатли очарчилик ва ўлим авжига чиқади. Бобур Мирзонинг кўпгина одамлари шаҳарни ташлаб қочадилар. Бобур Мирзо ниҳоят даражада кучсизланиб қолади ва қамални ёриб чиқиб кетиш имконияти ҳам бўлмай қолади. Ана шундай вазиятда Шайбонийхон Бобур Мирзога сулҳ таклиф қилади. Кейинчалик ана шу воқеани Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо қуйидагича тасвирлайди: «Бу маҳалда Шайбонийхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлик бўлса эди, ё заҳира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солар эрди. Зарурат бўлди, сулҳгина қилиб, кечадан икки наҳр бўла ёвушиб эдиким Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқдим. Яна икки хотин киши чиқди: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўгалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққанда Шайбонийхоннинг илкига тушди». Воқеа аслида сулҳга мувофиқ, Хонзода бегимни Шайбонийхонга хотинликка беришга рози бўлингач, ўз навбатида Шайбонийхон ҳам Бобур Мирзога шаҳар дарвозаларидан бири бўлган Шайхзода дарвозасидан ўз ҳарамини олиб чиқиб кетишига имконият яратиб берган. Шундай қилиб, Хонзода бегим Шайбонийхонга хотин бўлиб, ундан бир ўғил туғиб, исмини Ҳуррамбек деб атаганлар.

Шайбонийхон вафотидан сўнг, унинг ўғли Ҳуррамбек ҳам вафот этади. Хонзода бегим эса Қобулга — укаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига қайтиб келади. Хонзода бегим ўзининг ақл-идрок ва тадбир-

корлиги натижасида Бобур Мирзо саройидаги хотин-қизлар орасида махсус эътиборга эга эди. Зотан, Хонзода бегим Бобур Мирзо ва унинг ўғли Ҳумоюншоҳ саройида маслаҳатчи вазифасини бажарган. 1544 йилда Хонзодабегим Қобилҳақ деган жойда вафот этади. Орадан уч ой ўтгач, хокини Қобулга келтириб, Бобур подшоҳ мақбарасига дафн қиладилар.

МЕҲРБОНУ БЕГИМ

Меҳрбону бегим Умар Шайх Мирзонинг Умид бегим номли хотинидан 1481 йилда туғилган иккинчи қизи эди. У Носир Мирзо билан бир онадан туғилган эди.

ШАҲРБОНУ БЕГИМ

Шаҳрбону бегим Умар Шайх Мирзонинг Умид бегим номли хотинидан 1491 йилда туғилган учинчи қизи эди.

ЕДГОР СУЛТОН БЕГИМ

Едгор Султон бегим Умар Шайх Мирзонинг Оға Султон бегим исмли канизагидан 1494 йилда туғилган қизи эди. Едгор Султон бегим отаси Умар Шайх Мирзонинг вафотидан сўнг туғилган эди. Шунинг учун исмини Едгор Султон бегим деб қўйган эдилар.

1504 йилда Шайбонийхон Аҳси ва Андижонни ўз тасарруфига киритгач, Едгор Султон бегимни Ҳамза Султоннинг ўғли Абдуллатиф Султонга никоҳлаб беради.

РУҚИЯ СУЛТОН БЕГИМ

Руқия Султон бегим Умар Шайх Мирзонинг Маҳзума Султон бегим исмли хотинидан 1494 йилда туғилган қизи эди. Руқия Султон бегим ҳам отаси Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг туғилган эди.

1504 йилда Шайбонийхон Аҳси ва Андижонни ўз тасарруфига киритгач, Руқия Султон бегимни Жонибек Султонга никоҳлаб берган эди.

ЖАҲОНГИР МИРЗО

Жаҳонгир Мирзо Умар Шайх Мирзонинг Фотима Султон исмли хотинидан 1485 йилда туғилган иккинчи ўғли эди. Умар Шайх Мирзо Султон Танбал исмли бекни Жаҳонгир Мирзога отабек қилиб тайинлаган эди.

Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг, Жаҳонгир Мирзонинг ёшлигидан фойдаланган Султон Танбал, ўз ихтиёрича ҳукмронлик қилиш мақсадида, Жаҳонгир Мирзони Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога қайраб, оталари марҳум Умар Шайх Мирзодан мерос қолган Фарғона мамлакатини иккига тақсимлашни талаб қилишни уқтиради. Мазкур режанинг пиروвард оқибатига кўзи етган Бобур Мирзо аввал бу талабни рад этади. Аммо кейинчалик ноилож бўлиб, розилик беради. Келишувга мувофиқ, Сирдарёнинг Аҳси тарафига доҳил ерлар Жаҳонгир Мирзога ва Андижон тарафига доҳил ерлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳукмронлигида қолади.

Келишувнинг (битим) яна бир шarti шу эдики, ҳар иккала шаҳзода ҳарбий кучларини бирлаштириб, Самарқанд устига юриш қилишлари лозим эди. Агар Самарқанд тахтини қўлга киритилса, у ҳолда Андижон ҳукумати Жаҳонгир Мирзо қўл остига ўтиши лозим эди.

Бироқ, бу дабдабали режалар охирига етмай, Шайбонийхон аввал Бобур Мирзони, сўнгра Жаҳонгир Мирзони тор-мор келтиради. Султон Танбални эса қўлга тушириб, қатл қилдиради. Жаҳонгир Мирзо яна акаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан биргаликда дарбадар бўлиб қолади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Самарқанд ва Андижон тахтидан ноумид қайтгач, Хуросон тарафига қараб юради. Жаҳонгир Мирзо ҳам акаси Бобур Мирзо билан Хуросонга кетади.

1504 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кобул ва Ғазнани қўлга киритгач, Ғазна вилоятининг ҳокимлигини укаси Жаҳонгир Мирзога инъом қилади.

Жаҳонгир Мирзонинг вафоти ҳақида аниқ маълумот учрамади. Ҳар ҳолда «Бобурнома»да ишора қилинишига, қараганда, 1508 йилда вафот этган бўлса керак.

НОСИР МИРЗО

Носир Мирзо Умар Шайх Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1487 йилда туғилган. Унинг онаси — Умид бегим номли андижонлик канизак эди.

Носир Мирзо акаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо билан бирга Хуросонга келади. Бобур Мирзо Қобул ва Қандаҳорни қўлга киритгач, 1504 йилда Нангинаҳор тумани ва Мандировар, Дарайи Нур, Қанру, Нургул ва Жигон саройни укаси Носир Мирзога инъом қилади.

1508 йилда Бобур Мирзо Қандаҳорни ўз тасарруфига киритгач, Қандаҳор ҳокимлигига Носир Мирзони таъинлайди. Аммо тез орада Шайбонийхон Қандаҳорни қамал қилади. Носир Мирзо қамалдан чиқиб Ғазнага қочади. Бобур Мирзо Ғазнани Носир Мирзога иноят қилади.

Носир Мирзо кейинчалик ичкиликка кўпроқ майл қилиб, 1515 йилда Ғазнада ҳукмронлик даврида, одатдагидек кечаси меъеридан кўп май ичиб, ўз ётоғида уйқуда ўлиб қолади.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР МИРЗО

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Умар Шайх Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1483 йил феврал ойида Андижонда туғилган. Онаси Қутлуқ Нигорхоним Тошкент хони Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхонларнинг эгачиси эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг болалик ва ёшлик даври асосан Андижон ҳамда Аҳси шаҳарларида ўтган. У ёшлигиданоқ ўз отасининг саройида яхши маълумотга эга бўлган. Гарчи Андижон илм-маърифатда Самарқандчалик равнақ топмаган бўлса-да, бироқ Умар Шайх Мирзо Самарқанд ҳукмдори ўз акаси Султон Аҳмад Мирзога тақлидан ўз саройини олимлар, адиб ва шоирлар билан безашга ҳаракат қилган.

Умар Шайх Мирзо вафот этгач, 1494 йил 10 июн сешанба куни, ҳали балоғатга етмаган 12 ёшли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Фарғона улусининг ҳукмрони сифатида тахтга ўтиради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ўзига ишончли беклари билан Аҳсидан Андижонга келганда, Андижондан тўрт ёғоч масофада бўлган Қува шаҳрида ўз амакиси — Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо қўшин билан Андижон қасдида турганлиги ҳақида хабар келади. Иккинчи томондан Тошкент ҳукмдори (Бобур Мирзонинг тоғаси) Султон Маҳмудхон Косонни забт этиб, Аҳсини қамал қилади. Учинчи томондан Қашқар хони Абу Бакр дуғлот ўз қўшини билан Фарғона улусига бостириб келиб, Ўзгандни қамал қилади.

Аммо Фарғона беклари ва амалдорлари ўз мустақилликларини сақлаб қолиш йўлида қўлларидан келган барча чора-тадбирни ишга соладилар. Жумладан,

улар Фарғона тахтига Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзони маврусий ҳукмдор этиб тайинлашни Султон Аҳмад Мирзодан талаб қилган ҳолда Ҳожа Қози ва Узун Ҳасанни элчи қилиб жўнатадилар. Мазкур элчилар талабнома билан бирга Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг махсус мактубини ҳам олиб борадилар. Мактубда «...бу вилоятга албатта, Сизнинг мулозимларингиздан бирор киши тайинланмоғи лозим. Мен Сизга ҳам мулозим, ҳам фарзандмен, агар бу хизматни менга топширсалар, осонроқ ва яхшироқ ҳал бўлғусидир»,— деб ёзилган эди.

Зотан Бобур Мирзо таърифлаганидек, Султон Аҳмад Мирзо ҳар бир ишни бекларининг раъйдан ташқари қилмас эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Элчиларнинг сўзини беклар қабул қилмай, олға қараб ҳужумга ўтадилар. Қуванинг ботқоқ қора сувидан фақат кўприк орқали ўтиш мумкин эди. Кўприк эса кўп мингли отлиқ қўшинга дош беролмай синиб, кўп кишилар сувга фарқ бўлганлар. Бунинг устига отларга ўлат келиб, юзлаб отлар ерга юмалаб, ўлабошлайди. Ниҳоят, душман қўшини орасида ваҳима ва саросималик авж олиб, парокандалик бошланиб кетади. Бу вақтда маҳаллий халқ ўз озодлиги йўлида жондан кечиб, босқинчиларга қарши қақшатқич ҳужумни бошлайди. Бундай чигал вазиятда чорасиз қолган Султон Аҳмад Мирзо сулҳга рози бўлиб, орқасига қайтиб кетади.

Фарғона халқи Султон Аҳмад Мирзодек забардаст душмандан хотиржам бўлгач, Султон Маҳмудхон ва Қашқар хони Абу Бакр дуғлот аскарларига ҳам биринкетин зарба бериб, Фарғона мустақиллигини қўлда сақлаб қоладилар.

Бу вақт Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо ёш бўлганлиги туфайли салтанат ишларини асосан ишончли беклардан бири Ҳожа Қози ва Бобур Мирзонинг бувиси Эсон Давлат бегим (Юнусхоннинг хотини — Қутлуғ Нигор хонимнинг онаси) бошқарардилар.

XV асрнинг охирида Мовароуннаҳр ва Хуросонда феодал тарқоқлик ҳукм сураб, ҳар бир бек ўз ихтиёрича иш тутишга ҳаракат қиларди, Шайбонихоннинг тарихчиси Муҳаммад Солиҳнинг таъбирича, ҳамма бир-биридан кўрқар, ўзича шоҳлик талаб қилиб, мамлакатда иғво уруғини сочардилар. Мовароннаҳр тупроғида авж олган ўзаро жангларда Бобур Мирзо ҳам

қатнашишга мажбур эди. Халқ оммаси оғир аҳволда қолган эди.

Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан сўнг, 1495 йил январь ойида унинг иккинчи ўғли Бойсунғур Мирзони Самарқанд тахтига ўтқизадилар. 1496 йил май-июн ойларида Бойсунғур Мирзога қарши Самарқандда тархонлар исёни бошланади. Бундан хабар топган Бобур Мирзо ҳам Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, 17 июнда ўз қўшини билан Шавдор туманига етиб келиб, Самарқанд қамалига киришади. Айни шу пайт Султон Маъсуд Мирзо Самарқанднинг иккинчи тарафидан, Султон Али Мирзо эса учинчи тарафдан қамал қилдилар.

Аммо қиш яқинлашиб қолгани туфайли мазкур шаҳодалар Самарқандни қамалдан бўшатиб, ўз юртларига қайтиб кетадилар.

1497 йил май ойида Бобур Мирзо Самарқандга иккинчи марта қўшин тортиб келиб, Ер яйлоқ туманига ўрнашиб, Бойсунғур Мирзога қарши уруш очади ва Бойсунғур Мирзони шаҳар ичига қамайди. Самарқанд шаҳри иттифоқчилар томонидан яна қамал қилинади. Бироқ, қиш яқинлашгани туфайли қамални тўхтатиб, шаҳардан чекинадилар. Аммо бу сафар Бобур Мирзо узоққа кетмайди. У Хўжа Дийдор қалъасини ўзига лашкаргоҳ қилиб белгилаб, ўша ерда қишлайди.

Бу вақтда шаҳар ичида озиқ-овқат танқислиги бошланиб, Бойсунғур Мирзо қўшинлари орасида парокандалик вужудга келади. Бойсунғур Мирзо иттифоқчиларга бас келаолмаслигини сезиб, Шайбонийхондан кўмак сўраб, Туркистонга одам юборади. Шайбонийхон фурсатдан фойдаланиб, дарҳол қўшин тортиб келиб, шаҳар ташқарисида Бобур Мирзо лашкаргоҳининг рўпарасига ўрнашади. Бобур Мирзо Шайбонийхон билан жанг қилиш мақсадида майдонга чиқса-да, бироқ Шайбонийхон уруш майдонига чиқмай, шаҳар ичига киришга ҳаракат қилади. Лекин Бойсунғур Мирзо Шайбонийхонни шаҳарга киритмайди. Бу илтифотсизликдан ранжиган Шайбонийхон ўз қўшинини олиб, Туркистонга қайтиб кетади. Натижада Бойсунғур Мирзо иттифоқчисиз қолади.

Шундан сўнг Бойсунғур Мирзо Самарқандни сақлаб қололмаслигига ақли етиб, шаҳарни ташлаб чиқиб, Қундуз ҳукмрони Хусравшоҳ ҳузурига кетади. Ниҳоят

Самарқанд аркони давлати кенгашиб, навқирон Бобур Мирзони шаҳарга киритадилар ва салтанатни бошқаришни таклиф қиладилар. Шундай қилиб, 1497 йил ноябр ойининг охирида Бобур Мирзо тантанали равишда Самарқанд тахтига ўтиради ва Темур тахтининг ҳақиқий соҳиби деб эълон қилинади.

Узоқ давом этган ўзаро урушлар натижасида Самарқанд ва унинг атрофидаги аҳоли ниҳоят даражада қийналган ва эзилган эди. Шаҳар деярлик вайронга айланган, аҳолининг мол-мулки эса таланган эди. Бинобарин, Бобур Мирзо Самарқандда узоқ тураолмади. Қўшинни боқиш, от-уловни ем-хашак билан таъминлаш учун ҳеч нарса йўқ эди. Аҳолига бирор нарса билан кўмаклашиш ҳақида гапирмаса ҳам бўларди. Бундай вазиятдан саросимага тушган беклар, биринкетин Бобур Мирзони ташлаб қочабошлайдилар. Бунинг устига Андижонда Узун Ҳасаннинг салтанатга қарши исён кўтарган хабари келади. Юз берган сиёсий ва иқтисодий тангликни мушоҳада қилган Бобур Мирзо, қандай бўлмасин Андижонни сақлаб қолиш пайига тушади. Мазкур сабабларга кўра, Бобур Мирзо Самарқандда 100 кун ҳукмронлик қилгач, уни тақдирнинг иродасига ҳавола қилиб, ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

“Бобур Мирзо Самарқанддан чиқиб, Хўжандга етганда, Андижонни қўлдан кетганлиги, Узун Ҳасан ҳокимиятни қўлга олиб, Бобур Мирзонинг диний мураббийси ва ҳомийси Ҳожа Қозини асирга олиб, қатл қилгани ҳақида хабар келади. Хўжандда эса Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон ўз ҳокимиятини ўрнатган эди. Самарқандни эса Султон Али Мирзо эгаллаган эди. Гарчи Бобур Мирзо икки йил давомида Самарқанд билан Андижон орасида саргардон бўлса-да, бироқ ҳар икки шаҳарни ақалли бирини қўлга киритишга муваффақ бўлолмади.

Фарғона вилоятида Узун Ҳасаннинг ҳукмронлиги мустаҳкам эмас эди. Чунки халқ оғир солиқлар, ўлпон ва турли жарималарнинг кўплиги оқибатида сўнг даражада қашшоқлашган эди. Боз устига узлуксиз ўзаро қирғинлар меҳнаткаш халқнинг тинқасини қуритган эди. Ниҳоят халқ кўзғолонлари бошланиб, Узун Ҳасан ҳокимияти ларзага келабошлайди. Вазиятдан моҳирлик билан фойдаланган Носир Мирзо (Бобур Мирзонинг кичик укаси) шаҳарга ҳужум қилиб, Узун Ҳасан

ҳокимиятини тугатиб, шаҳарни қўлга олади ва кейин акаси Бобур Мирзога топширади. Бобур Мирзонинг Андижон тахтига иккинчи марта ўтириши 1499 йил июл ойига тўғри келади.

Бироқ, Андижон тахтига бўлган жангу жадаллар тинчимасди. Бобур Мирзонинг энг хавfli рақиби Султон Аҳмад Танбал, Умар Шайх Мирзонинг иккинчи ўғли Жаҳонгир Мирзони Бобур Мирзога қарши қайрай бошлайди. Мазкур ака-ука шаҳзодалар ва уларнинг орқасида турган гуруҳбоз бек ва амалдорларнинг ўзаро қонли низолари ҳар икки томонга ҳам бирор манфаат келтирмади. Аксинча халқ оммасининг оғир аҳволи янада мушкуллашди. Мамлакатда озиқ-овқат танқислиги кучаяборди. Ниҳоят, 1500 йил феврал ойининг охирида Бобур Мирзо билан Жаҳонгир Мирзо ўртасида тинчлик сулҳи имзоланди. Битимга кўра Сирдарёнинг шимолий тарафи Аҳси шаҳари билан бирга Жаҳонгир Мирзога ва жанубий томони Андижон шаҳри билан Бобур Мирзога тегди.

1500 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Самарқандга ҳужум қилади. Аммо ҳужум муваффақиятсиз тугайди. Шайбонийхоннинг Бухорони забт этиши Самарқанд бекларини анча ташвишга солади ва улар Султон Али Мирзонинг сиёсатига қарши турадилар. Айни пайтда Самарқандда озиқ-овқат танқислиги бошланиб, очарчилик авжига чиқади. Халқ норозилиги кучаяди ва саройдаги бекларнинг ораси бузилади. Бу тангликдан қутилиш учун Султон Али Мирзо Шайбонийхон билан музокара бошлашга мажбур бўлади. Султон Али Мирзонинг тутган сиёсатидан норози бўлган бек ва амирлар Бобур Мирзога одам йўллаб, Самарқандга таклиф қилдилар. Аммо Бобур Мирзо кечикади. 1500 йилда Султон Али Мирзонинг розилиги билан Самарқанд Шайбонийхонга урушсиз таслим бўлади. Шайбонийхон Самарқандга киргач, теурий шаҳзодаларга нисбатан ўта шафқатсизлик қилади ва уларни қиличдан ўтказди. Бу жазодан Султон Али Мирзо ҳам бенасиб қолмайди.

1500 йилда Шайх Абул Мукаррам бошчилигида Самарқанд шаҳрининг Феруза дарвозасини Бобур Мирзога очиб берадилар. Бобур Мирзо тўсатдан шаҳарга бостириб кириб, Шайбонийхоннинг асосий кучини қириб ташлайди. Бу пайтда Шайбонийхон Конигилда эди. У қолган қўшинини йиғиб, Туркистонга чекинишга

мажбур бўлади. Бобур Мирзо Самарқанд тахтига иккинчи марта ўтиришга мушарраф бўлади.

Лекин Бобур Мирзо бу сафар ҳам Самарқандда узоқ муддат тураолмайди. Чунки шаҳарда вайроналик ҳамда даҳшатли очарчилик ҳукм суради. Бу ҳақда Бобур Мирзонинг ўзи шундай ёзади: «Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини ея кириштилар». Ана шундай бир вазиятда Шайбонийхон Бобур Мирзога сулҳ ҳақида музокара юритишни таклиф қилади.

Бобур Мирзо ҳеч қаердан ҳеч қандай ёрдам ололмагач, ноилож сулҳга рози бўлади. Сулҳ битимининг шарт-шароити ҳақида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома» асарида ҳеч нарса демайди. Мазкур сулҳнинг шарт-шароитларини Бобур Мирзонинг қизи Гулбаданбегим ўзининг «Хумоюннома» асарида қуйидагича изоҳлайди: «Ана шундай вақтда Шоҳибекхон (Шайбонийхон) агар ўз синглингиз Хонзода бегимни менга берсангиз, орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади,— деб айтгизиб юборади. Охир Хонзода бегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди».

Бобур Мирзо Самарқандни ташлаб чиққач, ўзига содиқ кишилари билан Тошкент ҳукмдори,— тоғаси Султон Маҳмудхон ҳузурига келади ва Шайбонийхондек маккор душманга қарши бирлашиб, курашмоққа даъват қилади. Кўп илтижолардан сўнг, Султон Маҳмудхон рози бўлиб, Қашқар ҳукмдори Султон Аҳмадхон билан ҳарбий иттифоқ тузишади. Аммо икки ҳукмдор, Шайбонийхонга қарши боришдан аввал Фарғона вилоятидаги қўш ҳокимиятчиликни тугатишга қарор қиладилар. 1503 йилда 30 минглик қўшин билан Фарғонага — Султон Аҳмад Танбалга қарши юриш бошлайдилар.

Иттифоқчиларнинг юриш хабарини эшитган Султон Аҳмад Танбал Шайбонийхондан ёрдам сўраб, унинг ҳузурига ўз укалари Бек Телба ва Шоҳ Боязидларни жўнатади. Шайбонийхон қулай фурсатдан фойдаланиб, Самарқанддан чиқиб, Уратепа ва Хўжанд орқали ўтиб Тошкент яқинида иттифоқчиларга қаттиқ зарба беради. Ана шундан сўнг Фарғона вилоятида ҳам теурийлар ҳукмронлиги инқирозга учраб, ҳалокатга юз тутади.

Бобур Мирзонинг эндиликда ўзларига қарши юриш бошлаганини билган Бобур Мирзо Самарқандга қайтиб келиб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди».

гинлар натижасида ниҳоятда эзилган ва қашшоқлашган Фарғонани душман қўлидан қайтариб олишга кўзи етмайди. Чунки мамлакатдаги ички аҳвол беқарор, бек ва амирларнинг халққа нисбатан ўтказган истибдоди, халқнинг ҳукмдорларга бўлган ишончини бутунлай йўққа чиқарганди. Шунингдек, Шайбонийхондек кучли душман қаршисига чиқмоқлик учун Бобур Мирзода етарли куч-қудрат йўқ эди. Зеро Бобур Мирзога келиб қўшилган қўшин аҳлининг кўпчилиги маҳаллий бек ва амирларга қарашли кишилардан иборат эди. Бундай кишилар кўпинча беқарор бўлиб, аини жанг асноларида панд бериб қўярдилар. Ҳолбуки, Бобур Мирзога садоқатли кишилар қўшинда жуда оз қолган эди. Улар икки юздан ортиқ эмас эди.

Бобур Мирзо мазкур вазиятни ўзининг ўткир идрок билан ақл тарозусида ўлчаб, Мовароуннаҳрда бундан буён саргардон бўлиб юриш бефойда эканлигига имони комил бўлгач, қолган аскарлари ва яқин кишиларини олиб, Ҳисор томон кетади.

1503 йил июл ойида Ҳисор яйлоқларидан бири Илок яйлоғига келиб тушади. Бобур Мирзо Ҳисорга келишидан мақсади Ҳисор ҳукмдори Хусравшоҳдан умидвор эди. Бироқ Хусравшоҳга юборган кишиси ундан яхши хабар олиб келмайди. Шундан сўнг, Бобур Мирзо Илоқдан кўчиб, Кубодиёнга келади. Кўп ўтмай Хусравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний ўз қўшини ва кўч-кўрони билан келиб, Бобур Мирзога мулозимат кўрсатади.

Боқи Чағониёний Термиз, Шаҳрисафо ва Чағониёнинг ҳукмдори эди. Муҳаммад Шайбонийхон Бадахшон ва Ҳисорга босиб келаётганини эшитган Боқи Чағониёний вақт фаниматида Бобур Мирзога келиб қўшилган эди. Ана шу аснода Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқародан Бобур Мирзога мактуб келади. Мактубда «Ҳоло ҳам агар ўзбек мутаважжих бўлса, ман Мубғоб ёқасини беркитай. Бадъи уз-Замон Мирзо Балх ва Шибиргон ва Андхўй қўрғонлариға мазбут кишиларини қўйиб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда ул Кўҳистонни беркитсун. Сен (Бобур Мирзо — Т. Ф.) Қоҳмард ва Ожарда ул Кўҳпояни беркитиб, Хусравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўйиб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбек иш қилолмай ёнгусидур»,— дейилган эди.

Аммо Бобур Мирзонинг таъбирича, Қоҳмард ва Ожар тоғ истеҳкомлари Султон Хусайн Бойқаро айтгандай мудофаага бардош бераоладиган даражада эмас эди. Иккинчидан Шайбонийхондек кучли душманга зарба бераоладиган қўшин ҳам йўқ эди. Учинчидан, Шайбонийхоннинг Ҳисорга яқинлашаётганини эшитган Боқи Чағониёний ва бошқа беклар айни замонда Шайбонийхонга рўпара (рўбарў) келмасликни талаб қилдилар. Бобур Мирзо ҳам қўшиннинг озлигини назарда тутиб, Самту йўли билан Қизил сув томонга юради. Худди шу аснода Ҳисор ва Кундузда бўлган мўғул беклари ўзларининг уч-тўрт минг уйлик кишилари билан келиб, Бобур Мирзога қўшиладилар. Бу хабарни эшитган Хусравшоҳ ўз куёви Яъқуб Аюбни мактуб билан Бобур Мирзо ҳузурига юборади. Мактубда «агар аҳд (битим) қилсалар, қулликга келгумдир»,— дейилган эди. Бобур Мирзо Яъқуб Аюб билан битим тузади. Битимга мувофиқ Хусравшоҳ ўз қўшини билан келиб қўшилади.

Хусравшоҳ ўз қўл остидаги аҳолига, сипоҳларига жабр-зулмни ҳаддан оширган эди. Бинобарин эл ва улусининг ҳатти-ҳаракатларида Хусравшоҳга нисбатан душманлик аломатлари зоҳир эди. Унинг золимлиги шу даражага етган эдики, ўз тарбиясидаги Маъсуд Мирзони кўзига мил тортиб кўр қилган. Бойсунғур Мирзони бўғиб ўлдирган эди. Ривоят қилишларича, Хусравшоҳ Самарқандга борганда, унинг сипоҳийларидан бири, шаҳарлик бир кишининг чиройли хотинини зўрлик билан олиб кетади. У киши Хусравшоҳ ҳузурига бориб, арз қилади. Шунда Хусравшоҳ: «Сен хотининг билан бир неча муддат ишрат қилгансан, қўй энди у ҳам бир неча кун ишрат қилсин, ахир» — деб ҳайдаб юборади. Хусравшоҳнинг золимлиги, беэтиқодлигидан безган барча қўшинлари Бобур Мирзо томонига ўтадилар. Бунга чидайолмаган Хусравшоҳ Бобур Мирзодан ижозат олиб, Хуросонга кетади. Шайбонийхон Хуросонни олганда Хусравшоҳни тутдириб қатл қилдиради.

Бобур Мирзо Қобул томон юриб, 1504 йил сентябр ойида Қобулни Зуннун Арғуннинг ўғли Муҳаммад Муқимдан тортиб олади. Шундай қилиб, Қобул ва унинг атрофи Бобур Мирзо тасарруфига ўтади.

1505 йилда Хусайн Бойқаро барча ўғиллари қатори Бобур Мирзони ҳам Ҳиротга чақиртиради. Бу йиғи-

лишдан мақсад — Шайбонийхонга қарши иттифоқ тузиб, урушга тайёргарлик кўриш эди. Бобур Мирзо бу кенгашга албатта боражагини айтиб, Сайид Афзални жўнатади.

1506 йил 5 май куни Султон Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхон устига қўшин тортиб, Бобо Илоҳий мавзеъига етганда вафот этади. Бобур Мирзо фотиҳа зарурати билан Ҳиротга боради ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари билан учрашиб, уларнинг ўзаро ички низо ва хусуматларини сезади ҳамда бу шаҳзодалар билан иттифоқ тузиб, Шайбонийхонга қарши курашиб бўлмаслигига ақли етиб, ноумид бўлиб қайтиб келади. Қобулга яқинлашаркан, амакиваччаси Мирзохон Қобулда исён кўтариб, ўзини шоҳ деб эълон қилгани ҳақида хабар келади. Бобур Мирзо кўп қийинчиликлардан сўнг, Қобулни исёнчилардан тозалаб, ўз қўлига олади. Исён бошлиғи Муҳаммад Ҳусайн Мирзо билан Мирзохонни Хуросонга жўнатади.

1507 йилда Шайбонийхон Ҳирот билан бутун Хуросонни забт этгач, Қандаҳорга юришга жазм қилади. Бу пайт Бобур Мирзо Қандаҳорни ака-ука Шоҳбек ва Муҳаммад Муқим Арғунлардан урушиб олади ва укаси Носир Мирзони Қандаҳор ҳокимлигига тайинлаб, ўзи Қобулга қайтиб келади. Қандаҳорнинг собиқ ҳукмдорлари Шайбонийхон ҳузурига бориб, арз қиладилар. Шайбонийхон Бобур Мирзони Қандаҳорда деб гумон қилиб, ўз қўшини билан келиб, шаҳарни қамал қилади. Носир Мирзо шаҳарда туролмай, Қобулга қочиб келади.

Бу хабарни эшитган Бобур Мирзо Шайбонийхон билан учрашишдан кўра, ҳарҳолда кўздан нарироқ туришга қарор қилади. Бинобарин, ўзининг бек ва амирларини йиғиб, ўз фикрини изҳор қилади. Бобур Мирзонинг фикрича, мавжуд вазият тақозосига кўра Шайбонийхон кўзидан йироқроқ туриш мақсадида Бадахшонга ёки Ҳиндистонга юрмоқлик лозим эди. Ниҳоят, Ҳиндистон томонга юришга қарор қилинади.

1507 йил сентябр ойида Бобур Мирзо Қобулга амакиваччаси Абдураззоқ Мирзони (Улуғбек Мирзо Колулийнинг ўғли) қўйиб, Ҳиндистон сафарига йўл олади. Аммо Шайбонийхон Қандаҳорни ололмай, сулҳ қилиб, орқага қайтган хабарини эшитган Бобур Мирзо яна Қобулга қайтиб келади.

Носир Мирзога Фазна вилоятини ва Абдураззоқ

Мирзога Нангинаҳор, Миндаравур, Дарайи Нур, Қаз ва Нургул ҳокимлигини инъом қилади.

1508 йил март сешанба кечаси Бобур Мирзонинг катта ўғли Ҳумоюн Мирзо туғилади. Шу муносабат билан Бобур Мирзо ўзини бундан буён Бобур подшоҳ деб аташларини буюради.

1510 йилда Март яқинида Шайбонийхоннинг ўлимидан сўнг, Бобур подшоҳ Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан ҳарбий битим тузиб, Самарқандга юриш бошлаб, Самарқандни қўлга киритади ва шоҳ Исмоил Сафавий билан тузилган битимга мувофиқ шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқитдиради. Сунна мазҳабига мансуб бўлган Мовароуннаҳр халқи, айниқса Самарқанд беклари шиа мазҳабига мансуб бўлган шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқитилишидан қаттиқ норози бўладилар. Натижада шаҳар халқи орасида «Бобур подшоҳ шиа мазҳабини қабул қилибди», деган миш-мишлар тарқалади. Руҳонийлар таъсири остида бўлган кенг халқ оммаси, миш-мишларга ишониб, Бобур подшоҳга нисбатан душманлик кайфиятида бўладилар. Шунга қарамай, Бобур подшоҳ Самарқандда саккиз ой ҳукмронлик қилади.

Бу аснода Шайбонийлардан Убайдуллохон беш минг қўшин билан Бухорога юриш бошлайди. 1512 йил 28 апрелда Хайробод билан Қорақўл ўртасидаги Қўли-малик ёнида ҳал қилувчи жанг бўлади. Бу жангда Убайдуллохон қўшини кутилмаганда Бобур подшоҳ қўшинини тор-мор келтиради. Бобур подшоҳ тезлик билан Самарқандга қайтиб келади ва ўз яқинлари ва қолган аскарларини олиб, Ҳисор орқали Қобулга кетади. Бобур подшоҳ эндиликда Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилиш хаёлини бошидан бутунлай чиқариб ташлайди ва тақдирга тан бериб, яна Ҳиндистон томон юриш масаласини кун тартибига қўяди.

Бобур подшоҳ Қобулдан Ҳиндистонга беш марта юриш қилади. Бешинчи юришда, яъни 1526 йил 21 апрелда тарихда машҳур жанг — Панипат жанги бўлади. Бу жанг Деҳли ҳукмдори Султон Иброҳим ибн Султон Искандар ибн Бахлул Лўдий билан бўлиб ўтади. Тарихчиларнинг ҳамжиҳатлик билан берган маълумотларига қараганда, Султон Иброҳим Лўдийнинг юз мингга яқин аскар ва мингтага яқин жангари филлари бўлган. Бобур подшоҳнинг эса жаъми ўн-ўн икки минг аскари бўлган.

Бобур подшоҳнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» аса­ри­да ёзиш­ча, Султон Иброҳимнинг бир юз саксон минг от­лиқ аскари, бир минг беш юзга яқин ҳарбий жан­гари фил­лари бўлган. Бобур подшоҳнинг эса қў­шини савдо­гарлар ва яхши-ёмон билан қўшган­да, ўн икки минг кишидан иборат бўлиб, булар ичи­да жангга яроқлилари олти-етти минг кишидан иборат бўлган. Бу жангда Бобур подшоҳ ян­гича ҳарбий санъат «тўлғама» усулини қўл­лайди. Етук саркарданинг кўп жангларда ор­ттирган ҳарбий тажрибаси Султон Иброҳимнинг тар­тиб­сиз кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонишга сабаб бўлади. Бобур подшоҳ бу жангда шимолий Ҳин­дистонни Деҳли ва Агра шаҳарлари билан қўлга киритади ва ўз ҳук­мронлигини ўрнатади. Зотан Бобур подшоҳ шимолий Афғонистон ва шимолий Ҳин­дистонда ўз ҳук­мронлигини ўр­натиб, европалилар таъбири билан айтганда, «Буюкмўғул империя»­сини тузади ва бобурийлар сулоласига асос солади. 1526 йил 27 апрел куни Деҳлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ бир-бири билан душманлик кайфиятида бўлган майда мустақил князликларни (рожа) секин-аста қурол ва музокара йўли билан бирлаштириб, то умрининг охиригача, яъни 1530 йилгача марказлашган йирик империяни вужудга келтиради. Табиийки, бундай катта марказлашган империяни вужудга келтириш, бебош бек ва амирларни бошини қовуштириш осонликча бўлмайди. Бундан ташқари айрим эркесвар қабилаларнинг бўйсунмасли­ги натижасида кўтарилган исён ҳамда қўзғолонларни шафқатсизлик билан бостиришга, юзлаб, минглаб ки­ши­ларни қиличдан ўтказишга тўғри келган. Масалан, Бобур подшоҳ Панипат жанги ҳақида ёзаркан, «Тангри таоллоҳ фазл ва карами билан мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер билан яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда — ўқ қатлга етибтур­лар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдик. Сўнгра Аграга кел­ганда Ҳиндустон эли тақриридин андоқ маълум бўлди­ким, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлгон экан­дур», — дейди.

Гулбаданбегим ўзининг «Ҳумоюннома» аса­ри­да Бо­бур подшоҳнинг Ҳиндистонни фатҳ қилганидан кейин-

ги воқеалар ҳақида ёзаркан, Бобур подшоҳнинг сўнги ҳукмронлик даврларини ҳамда ўлими сабабларини қуйидагича изоҳлайди: «Бобур подшоҳ Султон Иброҳим Лўдийни жангда ҳалок этгач, бутун ҳокимиятни қўлга олади. Султон Иброҳим Лўдийнинг Байда исмли онаси бўлиб, Бобур подшоҳ инсоф ва диёнат юзасидан собиқ шоҳ авлодига шафқат кўрсатиб, мазкур малика Байдани ўз ҳузурига чорлаб, «Сиз менинг ҳам онам-сиз, мени ўғлингиз Султон Иброҳим қаторида ўғлим деб қаранг»,— деб катта илтифотлар кўрсатади. Унга махсус қаср, боғ ва ерлар инъом қилади. Бироқ малика Байда ўз ўғлининг хунини олиш мақсадида Бобур подшоҳнинг баковули (ошпаз) Аҳмад Чашнағирни бир бўлак заҳарни подшоҳ ошига қўшиб беришга ундайди ва катта бойлик эвазига рози қилади.

Аҳмад Чашнағир мазкур заҳарни нонга қўшиб беради. Бобур подшоҳ мазкур нондан озроқ тановул қилади. Заҳар аста-секин таъсир қилувчи кучга молик бўлган. Ана шу воқеадан сўнг, Бобур подшоҳ кундан-кун озиб, дармонсизланиб, касалга чалинган.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, ана шу кунларда Бобур подшоҳ ҳукмронликдан кўнгли совиб, табиатида дарвешлик, узлатга чекиниш иштиёқи намоён бўлади. Ҳатто кунлардан бир кун ўз аҳли аёли, фарзандлари ҳамда яқин кишиларини ҳузурига йиғиб, «кўнглим салтанат ва подшоҳликдан олинди. Шу Зарафшон боғида бир бурчакда ўтирсам, менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади, подшоҳликни Ҳумоюнга берсам»,— дейди. Аммо сарой аҳли йиғи-сиғи қилиб, қабул қилмайдилар. Бунинг устига ёш ўғли Олур Мирзо қорин оғриғига учраб, вафот этади. Олур Мирзонинг вафотига чидайолмаган онаси — Дилдор бегим, савдойи бўлиб қолади. Бу мусибатлардан ортиқ даражада эзилган Бобур подшоҳ Дебалпурга сайр қилмоқ ва бир оз кўнгулни ёзмоқ учун кетади.

Шу аснода Сумбулга ҳоким қилиб тайинланган Муҳаммад Ҳумоюннинг бетоблиги ҳақида хабар келади. Ҳумоюнни Сумбулдан кемада олиб келишади. Бобур подшоҳ Дебалпурдан қайтиб келиб, Ҳумоюннинг аҳволи оғирлигидан қаттиқ ташвишга тушади. Шу пайт Моҳим бегим эрига, «Сиз менинг фарзандимдан бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима ғамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандларингиз ҳам бор, мени эса битта, яккаю-ягона фарзандим»,— дейди. Бу таҳқиромуз сўз-

дан қаттиқ таъсирланган Бобур подшоҳ дарҳол бир кишини топиб, ҳазрат Муртазо Алининг мазорини зиёрат қилмоқ учун жўнатаркан, унга ўз номидан «Худоё агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурмен: умри жонимни Ҳумоюнга бағишлайман»,— деб дуо қилишини сўрайди.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, шу куннинг ўзидаёқ Бобур подшоҳнинг тоби қочади. Ҳумоюн Мирзо эса ўз бошидан сув қуйиб, ғул қилиб, ташқарига чиқади ва кўргани келувчиларни қабул қилабошлайди. Бобур подшоҳ эса шу ётганча касали оғирлашиб, қайта ўрнidan турмайди. Ниҳоят бир кун барча шаҳзодалар, маликалар, амалдор беклар ва ўзига яқин кишиларни ўз ҳузурига чорлаб, подшоҳлик тахтига Ҳумоюн Мирзони муносиб кўрганлигини ва ҳамма катта-кичик унга бўйсунуши лозим эканлиги ҳақида васият қилади. Шундан сўнг 1530 йил 25 декабр душанба куни 48 ёшида вафот этади.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ақлли, ўқи-мишли, зийрак, тадбиркор ва жасур киши бўлган. Ёш бобурнинг ота тахтига ўтириш даври — Мовароуннаҳрда феодал тарқоқликнинг кучайган ҳамда ўзаро қонли курашларнинг авжига чиққан даврига тўғри келади. Бинобарин, давр тақозоси Бобурни ҳам бу можароларда фаол қатнашмоққа мажбур қилади. Ун йилдан зиёдроқ олиб борилган тўхтовсиз урушлар ва ниҳоят Мовароуннаҳрни Шайбонийхон тарафидан босиб олиниши, Бобурни ўз ватанини ташлаб, Афғонистон томонга бош олиб кетишга мажбур қилади.

Жавоҳарлал Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли асарида Бобурга баҳо бериб, шундай ёзади: «Бобур дилбар шахс, уйғониш даврига хос ҳукмдор, довжорак, серғайрат ва элчил инсон, у ҳаёт нафосатидан, лаззатидан лаззатлана билган». Яна «Бобур Ҳиндистонга келиши билан у ерда янги давр ва янги салтанат бошланди. Мамлакат қудрати ва шуҳрати ошиб, бобурийлар салтанатининг шуҳрати бутун Осиё ва Европа бўйлаб тарқалди»,— деб ёзади. Муаллиф яна Бобур ҳақида гапираркан, уни диний жаҳолатдан (мутаассиблик) ҳоли ҳукмдор бўлганлиги ва Ҳиндистонликларнинг миллий урф-одатлари, расм-русумларини барбод қилмаганлигини алоҳида таъкидлайди.

Бобурномани 1826 йилда инглиз тилига таржима қилган инглиз олими В. Эрскин ҳамда Джон Лейден

Бобурга баҳо берарканлар «Биз Осиёдаги ҳукмдорлар ичида Бобур сингари зукко ва талантли кишиларни камдан-кам учратамиз. Ундаги ақлнинг актив фаолияти, хушчақчақ, совуққонлик, бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган сахийлик, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғуллана олиши жиҳатидан олиб қараганда Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта ҳам подшоҳ топаолмаймиз»,— деб ёзадилар.

XIX аср инглиз олими Эдуард Холден Бобур ҳақида қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: «Бобур олийжанобликда қандай хислатлар бор бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган. Агар вақт ва шароитнинг хилма-хиллигини назарга олинса, у пайтда Бобур лашкарбоши, маъмур ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторда туришга арзимайдиган бўлиб кўринмайди. Бобурнинг характериға қараганда севишга арзийдиган характердир».

Шунингдек, йирик шарқшунос С. П. Толстов ҳам Бобур ҳақида қуйидаги сатрларни ёзган: «Фарғоналик Заҳириддин Муҳаммад Бобур — Шарқдаги уйғониш даврининг энг атоқли сиёсий ва маданий арбобларидан биридир».

Бобурнинг мероси хилма-хилдир. У ҳам шоир, ҳам ёзувчи бўлган, у музика илми, шеърий услуб ҳамда ҳарбий санъат ҳақида илмий рисолалар ёзган. Аммо унинг бу асарлари ҳозиргача топилмаган ёки бизгача етиб келмаган. Унинг Бобурномадан ташқари «Шеърлар девони» бўлиб, мазкур девон Бобурнинг Лутфий ва Навоидан қолишмайдиган даражада етук бир лирик шоир эканиға далилдир. Бобур ўзининг «Мубаййин» номли асарида «солиқ солиш тартиблари, экин майдонларини тайинлаш, қандай ерлардан қайси ҳажмда солиқ олишни шариат мезони билан ўлчаб, чиройли назм билан ёзган. Тахминларға кўра, ҳарҳолда, Бобур мазкур асарини ўғли Ҳумоюн Мирзоға атаб ёзган бўлиши керак. Чунки қуйидаги мисралар юқорида айтилган тахминни ёритади.

Билгайсен эй ҳужастайн фарзанд,
Жигарим билан жонимға пайванд.
Масъалаларким, ул зарур эрди,
Билмасанг динингға қусур эрди.

Етди кўнглимга ким, йиғиштирсам
 Тонглалиқ кундаким ҳисоб ўлгай,
 Манга ажру санга савоб ўлгай.
 Жаъмида саяю эҳтимом қилай,
 Сени отингга мен тамом қилай.
 Дияу донишда ҳар кун афзун бўл,
 Давлату бахт ила Ҳумоюн бўл.
 Комрон, бўл, жаҳонда давлат кўр,
 Юз туман обрў-ю иззат кўр.
 Бу демакдин ғаразким эрди бас,
 Шеърү шоирдик эрмас эдди ҳазас.
 Иил тўққиз юз йиғирма саккиз эди,
 Фиқҳда Бобур ушбу назм деди.

Зотан мазкур ғазалда у ўз ўғли Ҳумоюн Мирзо билан Комрон Мирзоларнинг номини тилак сифатида зикр қилиб ўтган.

Бундан ташқари Бобур Хўжа Аҳрорнинг тасаввуфга доир «Волидия» номли асарини назмга солиб, эски ўзбек тилига таржима қилган. Шунингдек, Бобур аруз илмига мансуб бўлган «Мухтасар» номли қимматли асарнинг ҳам муаллифидир. Бу асарнинг ягона мўътабар нусхаси Париж Миллий кутубхонаси фондида сақланаётир. Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган, 1533—1554 йилларда Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган мазкур нодир асарнинг қўлёзма нусхаси, 1971 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи тарафидан биринчи марта нашрга тайёрланди.

Бобур алифбе масалалари билан ҳам шуғулланган. У алоҳида хат тури «Хатти Бобурий»нинг ихтирочисидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг исми Луғавий маъноси — «Йўлбарс»дир. Унинг жисми исмига монанд бўлиб, йўлбарсдек кучли, довюрак, абжир ва эпчил бўлган. Эпчилликда унга тенг келадиган одам кам топилган. У шунчалик чапдаст бўлганки, икки қўлтуғига икки одамни олиб, қалъа девори устида югуриб машқ қилган. Ҳар қандай хавф-хатар ва қийинчиликларни писанд қилмаган. Барча мушкул масалаларни совуққонлик ва ақл тарозуси билан ҳал қилган. У ажойиб сузувчи ва ғаввос ҳам бўлган. Бинобарин, ўз йўлида учраган барча дарёларда (Ганга дарёси бундан мустасно) сузиб ўтган.

Нақл қилишларича, Бобур подшоҳ кунлардан бир кун ўз мулозимлари билан улкан дарё бўйлаб сайр қилиб юрарди. Подшоҳдан норози бўлган баъзи бир гу-

руҳлар уни қатл қилиш учун моҳир ханжарбоз ҳиндуни ёллашади. Мазкур ҳинду узоқдан туриб ўз рақибига ханжар отишда шунчалик чапдаст эканки, отилган ханжар рақибнинг томоғига беҳато санчилиб, тил тортмай ўлдирад экан. Ҳинду ханжарини енг ичига беркитиб аста-секин юриб Бобур подшоҳга яқинлаша бошлайди. Шу пайт қирғоқда югуришиб ўйнаб юрган норасида болалардан бири — олти ёшлик ҳинду боласи ногоҳ дарёга тушиб кетади ва қудратли дарё мавжлари уни ўраб, оқизиб кетабошлайди. Бу фожиали воқеани кўрган Бобур подшоҳ атрофидаги мулозимларига ҳеч нарса демай, дарҳол ўзини дарёга отиб, ҳинду боласини ҳалокатдан қутқариб олиб чиқади. Подшоҳ томонидан содир бўлган ажойиб инсонпарварлик, меҳр-шафқат ва олий фазилатни кўрган ҳалиги ҳинду ҳангманг бўлиб қолади-да, бир оздан сўнг эс-ҳушини йиғиб олгач, подшоҳ ҳузурига бориб таъзим қилгач, ханжарини подшоҳга узатиб, «Эй олампаноҳ! Мана бу ханжарни кўлингга ол-да, менинг кўксимни пора-пора қилиб ташла. Чунки мен сенинг олдинда гуноҳқормен. Зеро, ширин жонингга қасд қилмоқчи эдим. Аммо сенинг инсонга бўлган меҳр-шафқатинг, мурувватинг ва баҳодирлигинг қаршисида бошимни эгиб, таслим бўлман. Ҳамда сенинг қатлингга мени оёқлантирган малъунларга лаънатлар ўқийман! Эй олийжаноб подшоҳим, олампаноҳим! Агар истасанг ўла-ўлгунимча ҳузурингда қолиб, садоқат камарини белга боғлаб хизматингда бўлай, — дейди.

Дарҳақиқат, Заҳриддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг ҳаёт тарзини ифодаловчи тарихий асарлар, ривоятлар ва нақлларда унинг адолатли, имони баркамол мусулмон ва оқ кўнгулли пок инсон эканлиги ҳақида ёзилган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарининг бир неча саҳифаларида ўзининг хотинлари ва фарзандларининг исмини ёзиб қолдирган. Лекин Бобур подшоҳнинг хотинлари, ўғиллари ва қизларининг мукамалроқ рўйхатини унинг қизи Гулбадан бегимнинг «Хумоюннома» асарида учратиш мумкин. Чунончи, Бобур беш яшарлик вақтидаёқ Самарқандда ўз амакиси — Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Ойша Султон бегимга бешякетти қилинган. Кейинчалик Бобур Мирзо қозоқилиқларда (саргардонликда) юрган пайтларида Хўжандга

келиб, Ойша Султон бегимни ўз никоҳига киритади. Ойша Султон бегим бир қиз туғади, исмини Фахриннисо бегим қўядилар. Бироқ, Фахриннисо бегим қирқ кунлигида вафот этади. Бобур Мирзо Самарқанд тахтини иккинчи марта ташлаб чиқиб, Тошкентга келганда Ойша Султон бегим опаси Робия Султон бегимнинг қутқуси билан Бобур Мирзодан ажрашиб, Тошкентда қолади.

Бобур подшоҳнинг иккинчи хотини амакиси Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи Зайнаб Султон бегим эди. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: «Қобулни олгонда онам Қутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хили сазоворлиқ бўлмади. Икки-уч йилдан сўнг обила (чечак) заҳмати била оламдан борди».

Бобур Мирзонинг учинчи хотини Моҳим бегим эди. Моҳим бегим Бобур подшоҳ ҳарамидеги барча хотинларидан ўктами эди. Моҳим бегим ҳусн-латофатда бениёз, ақл-идрокда бенуқсон, тадбиркор ва хушфезъл аёл бўлган. Кези келганда салтанат ишларида етук маслаҳатдош ҳам эди. Моҳим бегимдан беш фарзанд дунёга келади. Жумладан, Ҳумоюн Мирзо, Борбўл Мирзо, Меҳр Жаҳон бегим, Эшон давлат бегим ва Форуқ Мирзо. Булардан фақат Ҳумоюн Мирзодан бошқаси ёшлигидаёқ ўлиб кетадилар.

Бобур подшоҳнинг тўртинчи хотини Гулруҳ бегим эди. Бобур подшоҳ Гулруҳ бегимга 1508 йилда уйлانган эди. Гулруҳ бегимдан Комрон Мирзо, Аскарый Мирзо, Шоҳруҳ Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо ва Гулиёзор бегимлар туғилган. Бироқ Комрон Мирзо билан Аскарый Мирзодан бошқалари ёшлигида вафот қилганлар.

Бобур подшоҳнинг бешинчи хотини Дилдор бегим эди. Дилдор бегимдан Гулранг бегим, Гулчеҳра бегим, Ҳиндол Мирзо, Гулбадан бегим ва Олур Мирзолар туғилганлар. Аммо 1529 йилда Олур Мирзо қорин оғриғи касалига чалиниб, оламдан ўтади. Ёш ўғлидан жудо бўлган она — Дилдор бегим ғам-ғусса гирдобиде савдойи бўлиб қолади. Ҳарҳолда кейинчалик яна соғайиб кетган бўлиши эҳтимол, чунки Дилдор бегимни Ҳумоюншоҳ ҳукмдорлик даврида ҳам сарой йиғилишларида, анжуманларда иштирок қилгани ҳақида Гулбадан бегим муфассал маълумот беради.

Бобур подшоҳнинг олтинчи хотини ўз амакиси Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг бешин-

чи қизи Маъсума Султон бегим эди. Бироқ Маъсума Султон бегим бир йилдан сўнг туғиш жараёнида зожа (қон кетиш) касали билан оламдан ўтади. Ундан туғилган қизга онасининг исмини, яъни Маъсума Султон бегим деб ном қўйилади.

Бобур подшоҳнинг еттинчи хотини Меҳри бегим эди, ундан битта қиз туғилиб, исмини Меҳржон бегим деб атаганлар.

Бобур подшоҳнинг саккизинчи хотини Афғоний оғача эди. У Малик Мансур Юсуфзайнинг қизи эди. Афғоний Оғачанинг асли номи Биби Муборакадир.

Афғонистон ва Покистоннинг Субаи Сарҳад вилоятидаги пуштунларнинг фольклор асарларида Бобур номи алоҳида эҳтиром билан тилга олинади. Айниқса Юсуфзай қабиласи орасида «Бобур ва Биби Муборака» номли афсона қадимдан ҳикоя қилиб келинади. Мазкур асарда нақл қилинишича, ёз кунларининг бирида Бобур подшоҳ дарвеш либосида Юсуфзай қабиласи орасида тўсатдан пайдо бўлади. У ногаҳон тор ён-бағридан оқиб чиқаётган булоқдан кўзачада сув олаётган Биби Муборакага рўпара келиб қолади. «Дарвеш» билан гўзал қиз орасида оташин ва пок муҳаббат пайдо бўлади. Пуштун малагининг чиройига маҳлиё бўлган «дарвеш» эртасига унинг ота-онасига совчи юборади. Шундан сўнг Бобур подшоҳ билан Биби Мубораканинг тўйи бўлади. Кейинчалик Бобур подшоҳ Биби Муборакани ўзи билан бирга Ҳиндистонга олиб кетади. Афғонистонлик Ҳабибийнинг маълумотига қараганда, Бобур подшоҳ билан Биби Мубораканинг никоҳи 1516 йилда бўлган. Биби Муборака Юсуфзай қавмидан Шоҳ Мансур Божавурийнинг қизи эди. «Ҳумоюннома»да Биби Муборакани» Афғоний Оғача деб берилган. Биби Муборака Шер Шоҳ Сурий замонасида Бобурнинг ҳокини Қобулга келтириб дафн эттиради. Сўнгра у Ҳиндистонда то Акбар подшоҳ замонасигача яшаган. Биби Мубораканинг Бобур подшоҳдан фарзанди бўлмаган.

Бобур подшоҳ тўққиз ўғил ва тўққиз қизнинг отаси бўлган. Бироқ, уларнинг ўн биттаси ёшлигида вафот қилганлар. Бобур подшоҳ вафотида ҳаёт бўлган фарзандлари — Ҳумоюн подшоҳ, Комрон Мирзо, Аскарӣ Мирзо, Ҳиндол Мирзо, Гулранг бегим, Гулчеҳра бегим ва Гулбадан бегим эдилар.

Гулранг бегим ва Гулчеҳра бегимлар Бобур подшоҳнинг Дилдор бегимдан туғилган қизларидир. Бобур подшоҳ ўлим тўшагида ётган чоғида катта хотини Моҳим бегимни ўз ҳузурига чорлаб, «Гулранг бегим билан Гулчеҳра бегимни шавҳарга (эрга) узатиш лозим. Бинобарин, фикримча, Гулранг бегимни Эсон Темур Султонга, Гулчеҳра бегимни эса Тўхта Буға Султонга узатилса хўброқ бўлур»,— деган буйруқни беради.

ГУЛБАДАН БЕГИМ

Гулбадан бегим Бобур подшоҳнинг Дилдор бегим номли хотинидан туғилган учинчи қизидир. Гулбадан бегим 1523 йилда Қобулда туғилган. Гулбадан бегим отаси Бобур подшоҳнинг фармонига кўра катта онаси Моҳим бегим қўлида тарбияланади.

Гулбадан бегим 1529 йилгача Қобулда яшайди. Бобур подшоҳ Ҳиндистонни қўлга киритгач, Моҳим бегим билан бирга подшоҳ отасининг ҳузурига — Аграга боради. Отаси Бобур подшоҳ вафотидан сўнг, акаси Ҳумоюн подшоҳ саройида яшайди. 1539 йилда Гулбадан бегимни Хизир Хўжахонга турмушга чиқарадилар. У бир ўғил туғади, исмини Саодатёр қўядилар. 1556 йил Ҳумоюн подшоҳ вафотидан сўнг салтанат тахтига унинг ўғли Жалолиддин Акбаршоҳ ўтиргач — шоҳнинг онаси Ҳамида бону билан Гулбадан бегим саройга — Деҳлига қайтиб келадилар. Ана шундан сўнг, Гулбадан бегим то умрининг охиригача жияни Акбар подшоҳ саройида яшайди.

Гулбадан бегим ўз замонасининг энг ўқимишли, оқила ва донишманд аёлларидан эди. У жияни Жалолиддин Акбар подшоҳнинг «Фирдавсмакон ва жаннат ошён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз, ёзингиз, деган ишорасига мувофиқ, «Ҳумоюннома» номли ажойиб ва муҳим асарни ёзади. «Ҳумоюннома» Бобур подшоҳ билан Ҳумоюн подшоҳнинг ҳаёт тарзи ва саргузаштларининг мухтасар тарихи бўлиб, мантиқан «Бобурнома»нинг давомидир. Бу асарнинг муҳимлиги яна шундаки, «Бобурнома» асаридаги айрим воқеаларнинг келиб чиқиш сабабларини мукаммал очиб беради. Аммо асарнинг охириги қисми ўша замоннинг суронли йилларида йўқолиб кетган.

Гулбадан бегимнинг «Ҳумоюннома» асари тарих,

жуғрофия, этнография, тил ва адабиёт фанига қизиқувчилар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

«Акбарнома» муаллифининг ёзишига қараганда, 1575 йилда Гулбадан бегим Макка зиёратига кетади ва 1582 йилда кўп қийинчиликлар билан зиёратгоҳдан қайтиб келади.

Гулбадан бегим 1603 йилда 80 ёшида вафот этади. Акбар подшоҳ уни катта ҳурмат билан дафн этади. «Акбарнома» муаллифи Абул Фазлнинг ёзишича, Акбар подшоҳнинг ўзи ўғил сифатида унинг тобутини кўтариб, дафн маросимида ўғиллик вазифасини эътимомига етказди.

НОСИРИДДИН ҲУМОЮН ПОДШОҲ

Носириддин Ҳумоюн подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг энг катта ўғли бўлиб, 1508 йил март ойида Қобул аркида Моҳим бегимдан туғилган. Ҳумоюн яхши маълумотли, юмшоқ табиатли оддий одам эди. Гарчи қаҳрамонликка хос хислатлари мавжуд бўлса-да, бироқ қатъиятсизлик ундаги асосий нуқсон эди. У 1530 йил декабр ойида 23 ёшида тахтга ўтирди ва ўзини Ҳумоюн подшоҳ деб атади. Ҳумоюн ўзининг қатъиятсизлиги туфайли ўз укаларига нисбатан тахтга — подшоҳликка нолойиқроқ кўринарди.

Бобур подшоҳ вафот қилганда ҳали Бенгалия қўлга киритилмаган, кўпгина афғон амирлари марказий ҳокимиятни тан олмас эдилар. Бу ҳам етмагандек, Ҳумоюн тахтга ўтириши биланоқ жанжалкаш укалари ҳар хил ифво ва фасодни қўзғайбошладилар. Ҳумоюн подшоҳ укаларининг даъвосини тинчитиш мақсадида катта укаси Қомрон Мирзога Қобул билан Қандаҳордан (Қобул ва Қандаҳор аввалдан Қомрон Мирзо тасарруфида эди) ташқари Панжоб ва Ҳинд воҳасини, ўртанча укаси Аскарӣ Мирзога Меватни, ўз улуши бўлмиш Сумбулни эса кичик укаси Ҳиндол Мирзога инъом қилади. Ҳумоюн подшоҳнинг мазкур тадбири ўз манфаатларига зид бўлиб, марказий салтанат қудратини ниҳоят даражада машкул аҳволга солиб қўйган эди. Натижада марказий салтанат, қўшиннинг моддий тақдирини ҳал қилувчи иқтисодий ноҳиялардан маҳрум бўлиб қолган эди. Иккинчидан Гужарот подшоҳлиги ҳамда Бенгалия ва Биҳарда ҳукмрон-

лик қилаётган забардаст афғон феодаллари Ҳумоюнга қарши курашга ҳозирлик кўраётган эдилар.

Ҳумоюн подшоҳ ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида афғон феодалларига қарши курашда катта маҳорат кўрсатди. Шунингдек, марҳум Иброҳим Лўдийнинг укаси Муҳаммад Лўдийга қарши қаттиқ жанглар олиб борди. 1532 йилда Муҳаммад Лўдий мамлакатнинг шарқий чегарасидан бостириб киради. Бироқ Лакнау яқинидаги жангда қаттиқ зарбага учрайди. Шунини ҳам айтиш лозимки, Муҳаммад Лўдийнинг тарафдорларидан Шерхон (Шершоҳ) номи билан машҳур бўлган афғон амири бор эди. Шерхон афғон амirlари орасида ўзининг қатъиятли ва жасурлиги билан донг чиқарган эди. Шерхон ёшлигида Деҳлининг собиқ Султон марҳум Иброҳим Лўдийнинг саройида бир гуруҳ аскарга бошчилик қилади. Иброҳим Лўдий Бобур подшоҳ томонида тор-мор этилгач, Шерхон Бобур подшоҳ хизматида ўтиб, лашкарбошилик мансабига кўтарилган ҳамда Бобур подшоҳ қўшинида кўзга кўринган лашкарбошилардан эди. Кейинчалик, Бобур подшоҳ Шерхонни Биҳор вилоятига ҳоким қилиб тайинлаган эди.

Бобур подшоҳ вафотидан сўнг Ҳумоюн шоҳнинг ҳукмронлик даврида ички ва ташқи низоларнинг вужудга келишидан фойдаланган Муҳаммад Лўдий, қўлдан кетган ҳокимиятни, яъни акаси марҳум Иброҳим Лўдийнинг ҳокимиятини қайта тиклашга жазм қилади. Муҳаммад Лўдий Биҳорни босиб олганда Шерхон унга байъат билдиради ва унинг томонида туриб Ҳумоюнга қарши курашади. Бироқ тез кунда Муҳаммад Лўдий навбатдаги жанглардан бирида ўлдирилгач, Шерхон Биҳор вилоятида ўзини мустақил ҳукмрон деб эълон қилади. 1537—1540 йиллар мобайнида Шерхон Ҳумоюнга қарши бир неча марта уруш қилиб, ниҳоят 1540 йилда Деҳлини босиб олади ва Ҳумоюнни таъқиб қилиб, секин-аста унинг ерларини босиб ола бошлайди. Ниҳоят, охири жангда Шерхон Ҳумоюн лашкароҳига шабихун уриб, Ҳумоюннинг деярлик барча аскарларини қириб ташлайди. Ҳумоюннинг ўзи эса ўнг қўлидан яраланиб, мўъжиза юз бериб омон қолади. Ҳатто Ҳумоюн ҳарамининг бир қисми Шерхон қўлига тушиб қолади.

Ҳумоюн қолган аскарлари билан Қобулга қочади. Қобул ҳукмрони Комрон Мирзо акаси Ҳумоюнни Қо-

булга киритмайди. Ҳумоюн кўп қийинчиликлар билан иккинчи укаси Қандаҳор ҳокими Аскарӣ Мирзо ҳузурга боради. Бироқ Аскарӣ Мирзо ҳам акасини шаҳарга киритмайди. Ана шундан сўнг Ҳумоюннинг дарбадарлик даври бошланиб, у вилоятдан бу вилоятга ўтиб, биридан марҳамат иккинчисидан қувғин бўлиб, сарсон-саргардонликда юради. Айни пайтда Шершоҳ Ҳумоюнни таъқиб қилиб Лоҳургача келади. Ҳумоюн Лоҳурдан Рожпутга боради. Рожпут ҳокими Ҳумоюнни шаҳарга киритмайди. Ҳумоюн ночор аҳволга тушиб, дашту-сахроларда изғиб юришга мажбур бўлади. Ҳумоюн ана шундай аянчли ҳолда оч-наҳор қочиб юрган кезларида ҳам душман таъқибидан қутилмайди. У қайси вилоят яқинидан ўтса, ўша вилоят ҳукмдорлари унинг кетидан қувиб жанг қилардилар. Шершоҳ эса ҳали ҳам Ҳумоюнни таъқиб қиларди. Ҳумоюн қаерга борса, у ерда кўп туролмас ва қароргоҳни янгилашга мажбур бўларди. Ҳумоюн бир йил давомида дарбадарликда юргач, ниҳоят Қандаҳор ҳукмрони — укаси Аскарӣ Мирзодан кўмак истаб шаҳарга яқин боради. Бироқ, Аскарӣ Мирзо ёрдам бериш ўрнига уни асир олишга уринади. Ҳумоюн укасидан қочиб Қазвинга келади. Гулбадан бегимнинг ёзишича, Эрон шоҳи Тахмосп Ҳумоюнни яхши қабул қилади ва у 1544 йилгача Эронда қолади.

Ҳумоюн Эрон шоҳи Тахмоспдан (1524—1576) ёрдам сўрайди. Шоҳ Тахмосп эса Қандаҳорни Эронга қўшиб олиш илинжида Ҳумоюнга 14 минг пиёда аскар беради. Ҳумоюн шу йили Қандаҳорга ҳужум бошлайди. 1545 йилда Ҳумоюн укаси Аскарӣ Мирзони енгиб, Қандаҳорни қўлга киритгач, шаҳарни Шоҳ Тахмоспнинг ўғлига топширади. Бироқ, кўп ўтмай шоҳ Тахмоспнинг ўғли шаҳзода вафот этади. Қандаҳорга эса Байрамхон ҳоким қилиб тайинланади.

Ҳумоюн энди Қобулга — укаси Комрон Мирзога қарши юриш бошлайди. Бу хабарни эшитган Комрон Мирзо Қобулни ташлаб Ҳиндистонга қочади. 1545 йилнинг кузида Комрон Мирзо Ҳиндикушдан ўтиб, Бадахшонни эгаллайди. Ҳумоюн Бадахшонга аскар тортиб боради ва Бадахшонни қўлга киритгач, ўзи касал бўлиб ётиб қолади. Комрон Мирзо Бадахшондан қочиб чиқаркан, акаси Ҳумоюннинг бетоблигини эшитгач, тезликда Қобулга келиб, қалъани эгаллайди. Гулбадан бегим бу воқеани қуйидагича изоҳлайди: «Мирзо Ком-

роннинг одамлари Ҳисор (қалъа) дарбонларини (соқчиларини) ушлаб олдилар ва Мирзо Комрон олдига олиб келдилар. У киши қаманглар деб буюрадилар. Шундан кейин Мирзо Комроннинг одамлари Ҳисорнинг тепасига чиқиб кетишди. Ҳарам аҳлининг беҳисоб нарсаларини талон-тарож қилиб, Мирзо Комрон саркорининг қўлига топширдилар. Бегимларнинг катталарини Мирзо Аскарининг уйига киритиб, уйнинг эшигини ғишт билан уриб, ганч билан суваб беркитдилар. Шу уй тўрт деворининг тепасидан бегимларга ош ва сув берар эдилар».

Бу хабарни бемор ётган Ҳумоюншоҳ эшитгач, ноилож тўшакдан туриб, Бадахшондан Қобулга келиб, шаҳарни мухосара қилади. Комрон Мирзо қамалга дош беролмаслигини сезиб, кечаси Қобулни ташлаб қочади. Ҳумоюншоҳ Қобулни қўлга киритади.

Комрон Мирзо Қобулдан қочиб, Бадахшонга боради ҳамда у ерни ишғол қилади. Ҳумоюн Мирзо тезликда Бадахшонга бориб, Комрон Мирзонинг қароргоҳи Толиқонни қамал қилади. Комрон Мирзо ноилож қолиб, таслим бўлади. Ҳумоюн унинг гуноҳини кечириб, унга Қўлоб вилоятини беради. Шундан сўнг Ҳумоюн ички низоларни бироз тинчитгач, Балх ҳукмдори Пир Муҳаммадхонга қарши юриш қилади. Бироқ, Ҳумоюн аскарлари Балх қалъасини ололмай, Дашти Қипчоқ томон юради. Ҳумоюн Дашти Қипчоқда бошидан яраланиб Бадахшонга қайтади. Бироз вақт ўтгач, Қобулга қайтиб келади. Аммо, Комрон Мирзо яна Ҳумоюнга қарши бош кўтаради. Ака-ука ўртасида яна жанг бошланади. Бироқ жангда Комрон Мирзо қаттиқ шикастланиб, Ламғонот томонга қочади.

1553 йилда Комрон Мирзо яна қўшин тўплаб Ҳумоюнга қарши уруш бошлайди. Аммо жангда енгилиб, Шершоҳ Сурийнинг ўғли Салимшоҳнинг олдига қочиб боради. Салимшоҳ Комрон Мирзога яхши илтифот кўрсатмагач, у ердан кечаси Хушобга қочади. Лекин чегарага қўйилган одамлар уни ушлаб Ҳумоюнга топширадилар. Бу сафар Ҳумоюн укаси Комрон Мирзонинг ҳар иккала кўзига мил тортиб, кўр қилиш ҳақида фармон беради. Ҳумоюн Комрон Мирзодан хотиржам бўлгач, иккинчи укаси Аскарининг гуноҳини кечириб, унинг илтимосига кўра Бадахшонга кетишга ижозат беради.

Ҳумоюншоҳ ноаҳил укаларидан фориг бўлгач, қўл-

дан кетган Ҳиндистон мамлакатини қайтадан мусаххар қилишга киришади. Бу вақтда Ҳумоюншоҳни дарбадарликка маҳкум қилган Шершоҳ Сурий вафот этган эди. Шершоҳ Сурий 1545 йилда Ражпутни забт этгач, Читторани қамал қилади. Қамал асносида шаҳар ичидан отилган дайди ўқ Шершоҳга тегиб, ҳалок қилган эди. Тахтга унинг кичик ўғли Жалолхон ўтиради. Жалолхон ўзини Салимшоҳ деб атади ва саккиз йил (1545—1553) ҳукмронлик қилади. Салимшоҳ вафотидан сўнг унинг акаси Одилшоҳ тахтга ўтиради. Одилшоҳ қатъиятсиз ва айш-ишрат бандаси бўлгани туфайли салтанатни бошқараолмайди. Тез кунда унинг набираси Феруз тахтга ўтиради. Бироқ, 1554 йилда Феруз амакиси одилшоҳ номи билан машҳур бўлган Муборизхон тарафидан ўлдирилади. Айни пайтда тахтга яна икки даъвогар бор эди. Булар Искандаршоҳ ва Иброҳимшоҳлар бўлиб, улар ўзларини шоҳ деб эълон қилган эдилар. Чунончи: Аградан то Мальвагача бўлган ерлар Муҳаммад Одилшоҳга Деҳлидан Рахтосгача бўлган ерлар Искандар шоҳга ҳамда Ҳимолай тоғларидан то Гужаротгача бўлган ерлар Иброҳимшоҳнинг қўл остида эди.

Ҳиндистонни қайтадан қўлга киритиш учун Ҳумоюншоҳга ҳамма имкониятлар мавжуд эди. Чунки асосий душман Сур сулоласининг ўз ичида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Бинобарин, Ҳумоюншоҳ Қобулдан Ҳиндистон томон юради. 1555 йил феврал ойида Ҳумоюншоҳ Лохурни қўлга киритади ва июл ойида Искандаршоҳнинг қўшинига қаттиқ зарба бериб, Деҳлини қўлга киритади ҳамда Ҳиндистонда Буюк мўғул империясининг асосини тиклайди. Аммо Ҳиндистон ҳали бутунлай фатҳ этилмаган эди. Бироқ Деҳли фатҳидан етти ой ўтгач, тасодифий ҳодиса рўй бериб, Ҳумоюншоҳ оламдан ўтади. Чунончи, кунлардан бир кун ўрда ичидаги кутубхонада Ҳумоюншоҳ мунажжимлар билан суҳбатлашаётган чоғда масжид мезанасидан кечки намозга даъват этаётган муаззиннинг овози эшитилади. Ҳумоюншоҳ намозни қазо қилмаслик учун шошилиб кутубхонадан чиқиб, пиллапояга қадам қўяди ва ногаҳон оёғи тойиб, йиқилиб пиллапоядан юмалаб ерга тушади. Боши ёрилиб, икки кун ўтгач, 1556 йил 24 январ куни 49 ёшида вафот қилади. Ҳумоюншоҳ ҳаммаси бўлиб 25 йил ҳукмронлик қилади. Жумладан 15 йил Қобул, Қандаҳор ва Шимолий Афғонистон вилоятла-

рида ҳукмдорлик қилади. Ҳумоюншоҳ отаси Бобуршоҳ-дек заҳматкаш ва фаол киши эди. У ҳам ўзининг қисқа умри давомида жуда кўп заҳматлар чекди. Лекин ноумид бўлмади, оқибатда, Ҳиндистондек улуғ мамлакат ҳукмронлигини қўлда сақлаб қолаолди. Жавоҳарлаъл Неру ёзганидек, «Ҳумоюн маданиятли ва ўқишмишли киши эди, аммо, у отаси каби жангчи эмасди».

Ҳумоюншоҳ юмшоқ табиатли киши эди. У китоб ўқишни ёқтирар, бинобарин, ўзининг жанг сафарларида ҳам бир неча китобларни бирга олиб юрарди. У дунёвий илмлардан математика ва фалокӣётга қизиқарди. Шунингдек, мусиқа тинглашни ёқтирар ва ҳафтада икки марта мусиқа анжуманида қатнашарди. У асирга тушганлар орасидан мусиқа илмидан хабардор бўлган кишиларни ажратиб олиб, уларга алоҳида эътибор билан қарарди. Ҳумоюншоҳ саройдаги файласуфлар, мунажжимлар, шоирлар, руҳонийлар ва бошқа аҳли илмлар билан суҳбатлар ўтказарди. У Эрондан икки моҳир рассомни Деҳлига таклиф қилган ҳамда улардан ўзига ва ўғли Акбарга рассомликдан дарс беришларини илтимос қилган эди.

Ҳумоюншоҳ охири вақтларда афъюн ейишга ўрганган эди. Унинг шеъриятга иқтидори кучли, у туркий ва форсий ғазаллар битарди. Унинг ғазаллари девон шаклида тартиб топгандир. Ҳумоюншоҳнинг еттита хотини бўлиб, улардан беш ўғил ва олти қиз кўрган эди. Тўнғич ўғли Алъамон Мирзо, Иброҳим Султон Мирзо ва Фарруҳфол Мирзолар ёшликда вафот қилганлар. Ҳумоюншоҳнинг биринчи хотини Ҳамида Бону бегим бўлиб, Жалололдин Муҳаммад Акбаршоҳнинг онасидир. Иккинчиси Моҳи Чучук бегим бўлиб, у Муҳаммад Ҳаким Мирзо, Фарруҳфол Мирзо, Бахтинисо бегим, Омина Бону бегим ва Саккина Бону бегимларнинг онаси эди. Учинчиси Хониш Ого бегим бўлиб, у Иброҳим Султон Мирзонинг онаси эди. Тўртинчиси Бека бегим бўлиб, у Ақиқа бегимнинг онаси эди. Бешинчиси Биби Гуннор бегим бўлиб, у Бахши Бону бегимнинг онаси эди. Олтинчиси Чон бегим ва еттинчиси Меважон бегим бўлиб, Ҳаданг Ясовулнинг қизи эди. Ҳумоюншоҳнинг Бахтинисо бегим, Саккина Бону бегим ва Омина Бону бегим исмли қизлари, унинг Моҳи Чучук бегим номли хотинидан туғилган эдилар. Ҳумоюншоҳнинг олтинчи қизи — Жаҳон Султон бегим Қобулни

Комрон Мирзо забт қилган вақтда икки ёшлигида қамалда вафот этган.

КОМРОН МИРЗО

Комрон Мирзо Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг иккинчи ўғлидир. У 1509 йилда Қобулда туғилган. Онаси Гулруҳ бегимдир. Комрон Мирзо ҳам акаси Ҳумоюншоҳ каби ўқимишли ва билимдон киши эди. Аммо унинг табиатида ўжарлик, такаббурлик ва шуҳратпарастлик аломатлари ҳувайдо эди. Бироқ Ҳумоюншоҳдан фарқли ўлароқ журъатли, қатъиятли ва жанг талаб киши эди. У илм-фан аҳлига ҳайрихоҳ бўлиб, ўз саройига олимлар, шоирлар ва адибларни йиғиб, махсус анжуманлар ўтказарди. Китоб йиғиш ва китоб мутолаа қилиш унинг севимли машғулоти эди. Ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар ёзарди.

Отаси Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳ вафот қилганда, Комрон Мирзо Қобул ва Қандаҳорда ҳукмрон эди. Ота тахтига ўтирган акаси Ҳумоюншоҳга нисбатан душманлик аломатлари зоҳир бўла бошлади. Комрон Мирзо укаси Аскарий Мирзо билан биргалашиб, тахтга даъвогар бўлиб, Ҳумоюншоҳга қарши уруш ҳаракатларини бошлайди. Ҳумоюншоҳ жанжалкаш укаларини тинчитиш мақсадида Комрон Мирзога Панжоб ва Ҳинд воҳасини инъом қилади. Шунга қарамай Комрон Мирзо Ҳумоюншоҳга бўйсуншдан бош тортади ва душманлик ҳаракатларини тўхтатмайди. Ҳумоюншоҳ Шершоҳ Сурий билан жанг қилиб турган бир пайтда, Комрон Мирзо Ҳумоюншоҳга ёрдам бериш ўрнига Аграга келиб, Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтарган укаси Ҳиндол Мирзога қўшилиб, Аграни ишғол қилади. Натижада Ҳумоюншоҳ қўшинлари Шершоҳ Сурийдан енгилиб, Эрон чегарасига қочишга мажбур бўлади. Эрон шоҳи Тахмоспдан ёрдам олган Ҳумоюншоҳ 1545 йилда Аскарий Мирзони енгиб, Қандаҳорни олгач, Қобулга — Комрон Мирзога қарши юриш бошлайди. Комрон Мирзо эса Қобулни ташлаб Ҳиндистонга қочади ва 1545 йилнинг кузида Бадахшонни забт қилади. Ҳумоюншоҳ Бадахшонга боради. Комрон Мирзо Бадахшондан қочиб келиб Қобулни эгаллайди. Ҳумоюншоҳ яна Қобулга қайтишга мажбур бўлади. 1548 йили Комрон Мирзо Қобулдан қочиб Бадахшонга бо-

риб, у ерни эгаллайди. Ҳумоюншоҳ яна Бадахшонга бориб, Комрон Мирзони жангда енгиб, унинг гуноҳини кечириб Қўлоб ҳукмронлигини беради. Аммо бир йилдан сўнг Ҳумоюншоҳнинг Балхга қарши қилган юриши муваффақиятсиз тугагач, бундан фойдаланган Комрон Мирзо яна акасига қарши жанг тараддудига тушади. Ниҳоят 1550-йилда Қобул яқинидаги Тангиҳо деган жойда уруш бошланади. Атрофни ҳандақ билан ўраб, ушбу ҳандақнинг икки томонида икки ҳукмдорнинг қўшинлари туради. Комрон Мирзо одамлари томонидан отилган ўқ ҳандақ яқинида турган Ҳиндол Мирзога тегиб, ҳалок қилади. Шундан сўнг ҳар икки қўшин бир-бири устига ёпирилиб, жанг бошланади. Жанг ниҳоясида Комрон Мирзо енгилиб жангоҳни ташлаб қочади. Унинг укаси Аскарый Мирзо асирга олинади.

Комрон Мирзо Шершоҳ Сурийнинг ўғли Салимшоҳнинг олдига қочиб бориб, ўз аҳволини баён қилади ва ундан ёрдам беришини сўрайди. Гулбадан бегимнинг ёзишига қараганда, Салимшоҳ Комрон Мирзонинг илтимосига очиқ жавоб бермайди, Комрон Мирзо ташқарига чиққач, «ўз укасини (Ҳиндол Мирзони) ўлдирган кишига ёрдам бериш жоизмикан, аксинча бундай одамни йўқотиб юбориш керак»,— дейди. Салимшоҳнинг бу сўзи Комрон Мирзонинг қулоғига чалингач, ўз одамлари билан ҳам кенгашмай, кечаси қочиб кетади. Комрон Хушобга келиб, шу ерда яна янги исёнга ҳозирлик кўраётган чоғда, яъни 1553 йили шу ерга қўйилган Ҳумоюншоҳ одамлари уни ушлаб, Ҳумоюншоҳ ҳузурига олиб борадилар.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, Комрон Мирзо дастидан ғам тортган хонлар, султонлар паст ва баланд, катта ва кичик, ғам ва андуҳга тушган барча кишилар Ҳумоюншоҳга: «давлат тепасида подшоҳ бўлиб, ҳукм эгаси бўлган кишига биродарлик расми манзур бўлмайди. Агар биродарлик рўйхотирини қилсангиз, подшоҳликдан кечинг, агар подшоҳликни хоҳласангиз биродарликдан кечинг,— деб илтижо қилганлар ва «мамлакатга раҳна солганнинг боши кесилгани яхши», деган қарорга келишган. Ҳумоюншоҳ ноилож кўпчиликнинг талабига рози бўлиб, Комрон Мирзонинг икки кўзига мил тортириб, кўр қилишни буюрган.

Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилиб, кўр қилингач, у иродайи ҳаж қилиб, Қаъбатулло зиёратига жўнаб кетган. Комрон Мирзо бир неча муддат Макка-

да яшаб, 1557 йил 6-декабрда ўша ерда вафот этган. Уша замон тарихчиларининг ёзишига қараганда, Комрон Мирзонинг жасади Макка шаҳрининг қабристонида, Муҳаммад пайғамбарнинг катта хотинлари — Хадичайи Кубаронинг қабрларининг оёқ томонига дафн қилинган.

Комрон Мирзодан икки ўғли ва икки қиз қолган. Унинг хотини Хоним бегим деб аталган. Катта қизи — Ҳабиба бегимни ўзи ҳаётлик даврида Оқ Султон исмли бегига никоҳлаб берган эди. Комрон Мирзонинг Ҳумоюншоҳга қилган бефойда жанггу-жадалларидан зериккан куёви Оқ Султон қайнотасига эътироз билдириб: «...сиз ҳамма вақт ҳазрат Ҳумоюншоҳга қарши чиқасиз, бунинг нима маъноси бор, сизга бу муносиб эмас. Ҳазратнинг фармонларини бажаринг ва итоат қилинг, ёки менга шундай қилишга ижозат беринг, чунки одамлар буни биздан гумон қилмоқдалар»,— дейди, Комрон Мирзо эса «энди сен ҳам менга насиҳат қиладиган бўлиб қолдингми»,— деб ғазабланади. Қайнотасидан бу тариқа истеҳзоли кинояни эшитган Оқ Султон ниҳоят даражада аччиғланиб, «мен бундан буён сизнинг ҳузурингизда бўлсам, ҳалол хотиним ҳаром бўлсин!»— деб, хотинини олиб, Комрон Мирзодан ажралиб Бакҳарга жўнаб кетади. Унинг кетидан Комрон Мирзо Шоҳ Ҳусайн Мирзога фармон юборади. Фармонда «Оқ Султон бизни хафа қилиб кетди. Агар ўша томонга борса, уни хотини билан кетишига йўл қўйманг. Хотинини ажратиб олинг, ўзига хоҳлаган тарафига кетишга ижозат беринг»,— дейилган эди. Шоҳ Ҳусайн фармонга мувофиқ, Ҳабиба бегимни Оқ Султондан ажратиб олади ва ўзига Каъбатулло зиёратига кетишга рухсат беради.

Комрон Мирзонинг иккинчи қизи Ойша Султон бегим эди. Комрон Мирзонинг катта ўғли Абдулқосим Мирзо бўлиб, 1528 йилда туғилиб, 1559 йилда вафот этган. Иккинчи ўғли Иброҳим Султон Мирзо 1530 йилда туғилган ва 1553 йилда вафот этган. Мазкур шаҳзодаларнинг ҳаёт тарзи ва тақдири ҳақида ҳозирча маълумот учрамади.

АСКАРИЙ МИРЗО

Аскарый Мирзо Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг учинчи ўғлидир. У 1512 йилда Қобулда туғилган.

У Комрон Мирзо билан бир онадан — Гулруҳ бегимдан туғилган. Бобуршоҳ вафотидан сўнг тахтга ўтирган Ҳумоюншоҳ, укаси Аскарӣй Мирзога Меват вилоятининг ҳукмронлигини берган эди. Гулбадан бегимнинг ёзишига қараганда, Аскарӣй Мирзо ўз туғишган акаси Комрон Мирзонинг таъсирига берилиб, Ҳумоюншоҳга нисбатан душманлик кайфиятида бўлиб, бир неча марта исён кўтарган. Аскарӣй Мирзони қаноатлантириш мақсадида кейинчалик Қандаҳор вилоятини ҳам унга топширган. Бироқ, 1542 йилда Ҳумоюншоҳ Шершоҳ Сурийдан енгилиб, қаёққа боришини билмай, саргардон бўлиб юрган кезларида, нажот истаб Қандаҳорга — укаси Аскарӣй Мирзо ҳузурига борганда, у акасига бошпана бериб, ёрдам кўрсатиш ўрнига уни ушлаб, асирга олмоқчи бўлади. Ҳумоюншоҳ укасининг ниятидан воқиф бўлиб қолгач, унга чап бериб қочади ва шундан сўнг Эронга ўтиб кетади.

Ҳумоюншоҳ Эрондан ёрдам олиб қайтиб келгач, биринчи навбатда Қандаҳорга укаси Аскарӣй Мирзога қарши жанг бошлайди ва ундан Қандаҳорни тортиб олади. Кейинчалик Аскарӣй Мирзонинг гуноҳидан ўтиб, унга Ғазна вилоятини беради. Ҳумоюншоҳ Қандаҳорга учинчи укаси Ҳиндол Мирзони ҳоким қилиб тайинлаган эди. Комрон Мирзонинг қутқуси билан Аскарӣй Мирзо яна Қандаҳорни қўлга киритиш учун шаҳарни қамал қилади. Комрон Мирзо билан Аскарӣй Мирзо укалари Ҳиндол Мирзони алдаб, агар шаҳар дарвозасини очиб, Қандаҳорни топширса, унга Ғазна вилоятини беришга ваъда қиладилар. Қамал чўзилиб, халқ оғир аҳволда қолганини ҳисобга олган Ҳиндол Мирзо акаларининг таклифини қабул қилади ва Қандаҳорни ташлаб чиқиб Ғазнага боради. Бироқ, Аскарӣй Мирзо Қандаҳорга кириб олгач, Ҳиндол Мирзога Ғазнани эмас, Ламғонотни беради. Бундай риёкорликдан ранжиган Ҳиндол Мирзо Бадахшонга кетади.

Ҳумоюншоҳ Қандаҳорга бостириб келиб, Аскарӣй Мирзони асир олади ва яна унинг гуноҳидан ўтиб, унга Толиқонни беради. 1550-йилда Аскарӣй Мирзо акаси Комрон Мирзо билан бирлашиб, яна Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтаради. 1551 йилда Қобул яқинида бўлган жангда Аскарӣй Мирзо яна асирга олинади. Бу сафар унинг гуноҳи кечирилмайди. Узининг илтимосига кўра, Бадахшонда яшашга ижозат берилади. Аммо у Бадахшонда ҳам яшай олмайди. Ниҳоят Аскарӣй

Мирзо продайи ҳаж қилиб, Қаъбатулло зиёратига жўнайди. Фариштанинг таъбирича, 1554 йилда, Абул Фазлнинг маълумотига кўра, 1558 йилда Аскарйи Мирзо Шом (Сурия) билан Макка оралиғидаги водийда оламдан ўтади ва Макка шаҳридаги қабристонда акаси Комрон Мирзо қабрининг рўбарўсига дафн қилинади.

Тарихчиларнинг берган гувоҳлигига қараганда, Аскарйи Мирзо ҳарбий салоҳиятли, ўқимишли, адиб ва шоиртабиат киши бўлган. Унинг хотини Султоним бегим эди. Ундан фарзанд қолган-қолмаганлиги маълум эмас.

ҲИНДОЛ МИРЗО

Ҳиндол Мирзо Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1518 йилда Қобулда туғилган. Онаси Дилдор бегим эди. Ҳиндол Мирзонинг туғилган хабари келганда, Бобуршоҳ Баҳрани олган, яъни Ҳиндистонни фатҳ қилишга киришган даври эди. Бинобарин, янги туғилган фарзандига «Ҳиндни ол!» рамзий маъносида Ҳиндол деб исм қўйган эди.

Бобуршоҳ ҳаётлик даврида Бадахшон ҳукмрони Мирзохон вафот (1526) этгач, Бадахшонни идора қилиш учун Ҳумоюн Мирзони юборган эди. Кейинчалик Бобуршоҳ Ҳумоюн Мирзони Бадахшондан ўз ҳузурига чақириб олганда, Ҳумоюн Мирзо ўз ўрнига укаси Ҳиндол Мирзони қўйиб келган эди. Бироз вақт ўтгач, Бобуршоҳ Мирзохоннинг ўғли Сулаймон Мирзони Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлайди ва у ердан ўғли Ҳиндол Мирзони ўз ҳузурига чақириб олади.

Ҳумоюншоҳ тахтга ўтиргач, укаси Ҳиндол Мирзога Меват ва Олур вилоятларининг ҳукмронлигини берган эди.

1538 йили Ҳумоюншоҳнинг қатъиятсизлиги туфайли вужудга келган ички низолардан фойдаланган Шершоҳ Сурий Биҳар, Жунпур ва Қанаужгача бўлган ерларни босиб олади. Шу аснода Ҳиндол Мирзо Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтаради ва Агра шаҳарини босиб олади ҳам ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Бироқ, Комрон Мирзо ўз қўшини билан келиб, Ҳиндол Мирзони ўзига бўйсундириб, Аграни ундан тортиб олади. Аммо тез фурсатда Шершоҳ Сурий Агра ва бошқа шаҳарларни

бирин-кетин босиб олгач, Комрон Мирзо билан Ҳиндол Мирзо Қобулга қочиб бориб, жон сақлайдилар.

1544 йилда Ҳумоюншоҳ Эрондан қайтиб келгач, қўлдан кетган салтанатни аста-секин яна қайтариб олади. Укаларининг қилган гуноҳларини кечирилади. Жумладан, Ҳиндол Мирзонинг ҳам гуноҳи кечирилади ва у умрининг охиригача акаси Ҳумоюншоҳга содиқ қолади ҳамда унинг хизматида бўлади.

1551 йилда Қобул яқинидаги Тангиҳо деган жойда Комрон Мирзо билан Ҳумоюншоҳ ўртасида жанг бўлади. Атрофни ҳандоқ билан ўраб, ҳандақнинг икки томонида икки ҳукмдорнинг қўшинлари турарди. Комрон Мирзо одамлари томонидан отилган ўқ ҳандақ яқинида турган Ҳиндол Мирзога тегиб, оғир яраланади ва ўша куни оламдан ўтади. Ҳиндол Мирзонинг жасадини Қобулда отаси Бобуршоҳ мақбараси ёнига дафн этилади. 1607 йилда Нуриддин Муҳаммад (Салим) Жаҳонгиршоҳ бобоколони Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳ қабрини зиёрат қилиш учун Қобулга келганда, Ҳиндол Мирзонинг қабрига лавҳа ўрнатишга фармон беради.

Ўша давр тарихнависларининг ёзишича, Ҳиндол Мирзо диловар ва олим киши бўлган. Унинг саройида олимлар, шоирлар ва дин аҳллари тарбият топганлар. У шеърятга қизиқар ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар битарди. Ҳиндол Мирзонинг хотини Маҳди Хўжанинг синглиси Султоним бегим эди. Ҳиндол Мирзодан фарзанд бор йўқлиги ҳақида маълумот учратмадик.

ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД АКБАРШОҲ

Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ Ҳумоюншоҳнинг катта ўғлидир. У 1542 йил 15-октябрда ҳарбий сафар пайтида туғилади. Онаси Ҳамида Бону бегимдир, Акбаршоҳнинг ёшлик даври отаси Ҳумоюншоҳнинг узлуксиз жангу-жадаллар ва дарбадарликда юрган даврига тўғри келди. Ҳумоюншоҳнинг Сирҳинддаги ғалабасидан сўнг, 1555 йил 22 июнда Акбаршоҳ расмий равишда валиаҳд деб эълон қилинади. Шу йили ноябр ойида эса Ҳумоюншоҳ ўғли Акбаршоҳни Панжобга ҳоким қилиб, ёнига Байрамхонни отабек қилиб тайин-

лайди. Бироқ, 1556 йил январ ойида Ҳумоюншоҳнинг тўсатдан вафот қилган хабари Панжобга етиб келади. 14-февралда эса Панжобнинг Қланаур боғида Акборшоҳни тахтга ўтириш маросими бўлиб ўтади.

Ҳумоюншоҳнинг фожиаги ўлими, унинг душманлари қалбида фитна ва адоват оловини ёқади. Чунончи, Деҳли тахтига даъвогарлардан афгон Одилшоҳ бор эди. У Хему номи сардорини 50 минг отлиқ аскарга лашкарбоши тайинлаб, мингга яқин жангари филлар ҳам 51 дона замбарак билан Деҳлига юриш бошлайди. Деҳли ноийби Турдибекхон ҳарчанд қаршилик кўрсатса-да, бироқ Хему уни янчиб ташлайди. Шу аснода Панжобдан Акборшоҳ билан Байрамхон ўн минг қўшин билан Деҳлига етиб келиб, Хемунинг Замбаракларини қўлга киритадилар. Бу жангда Акбаршоҳ қўшини зўр ҳарбий истеъдод ва маҳорат кўрсатади. Жангда Хемуга ўқ тегиб, ярадор ҳолда асирга олинади ва қатл қилинади. Натижада, Сур сулоласига мансуб бўлган афгонлар ҳаракати бутунлай тарқалиб кетади. Эндиликда Деҳли ва Агра учун ҳеч қандай хавф қолмаган эди.

Акбаршоҳ ҳокимиятга келиши биланоқ, отаси Ҳумоюншоҳ даврида қўлдан кетган ерларни яна империяга қайта қўшиш бошланган эди. Акбаршоҳ бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳатто, жанубни ҳам фатҳ этганди, у Гужарот, Бангола, Синд, Қашмир ва Ориссани ўз тасарруфига киритади. У ҳатто Марказий ва Жанубий Ҳиндистонда ҳам ғалаба қозониб у ерлардан ўлпон ундиради.

Жаҳонга машҳур давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру Акбаршоҳ ҳақида эҳтирос билан шундай ёзади: «Акбар 1556 йилдан то 1606 йилгача, қарийиб эллик йил Ҳиндистонда ҳукмронлик қилди, Акбар номи Ҳиндистон тарихида буюк ном бўлиб, айрим жиҳатлари Ашокани эслатади. Ажабланарлиси шуки, Ҳиндистоннинг эраמידан аввалги учинчи асрида яшаган буддойи императори Ашока билан Ҳиндистонда эраמידнинг ўн олтинчи асрида яшаган мусулмон императори Акбар деярли айнан бир хил мавзуларни тилга олиб, бир хил сўзларни ишлатишган. Бутун Ҳиндистон шу икки буюк фарзандининг тилида сўзлаган бўлса ажаб эмас».

Акбаршоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ асос солган сулоланинг учинчи ҳукмдори эди. Акбаршоҳ ақл-идрок ва ўткир зеҳн соҳиби эди. Акбаршоҳ чеклан-

маган ҳокимият эгаси — мустаъбид шоҳ эди. Акбаршоҳ гарчи мустаъбид ҳукмрон бўлса-да, лекин ҳокимиятни бошқаришда, ақл мезони билан иш тутиб, ўта тадбиркорлик билан доно сиёсат юритади. Бинобарин, ана шу даврдан бошлаб Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳ асос солган давлат бутун дунёга машҳур бўлади ва Европада бу давлатни — Буюк Мўғул империяси — дейиш одат тусига киради.

Акбаршоҳ даврида Буюк мўғул империясига шимолда Тибет чегараларидан жанубдаги Годавари дарёсигача ва Ғарбда Гужаротдан Шарқда Бангол қўлтиғигача бўлган улкан ерлар кирганди. Ражпутан ҳокимликлари — Мевар, Марвар (Амбер) ҳамда Гондванадаги бир неча майда ҳинд рожаликлари ҳам Акбаршоҳ қўл остида эди. Шунингдек, Мальва, Берар, Хандеш, Гужарот, Кашмир ва Аҳмаднагардаги мусулмон ҳокимликларининг бир қисми, кейинчалик Қандаҳор ҳам Акбаршоҳ империясига қўшиб олинган эди.

Акбаршоҳ бобоси Бобуршоҳга ўхшаш мард жангчи ва иқтидорли саркарда эди. У ҳеч қачон уруш қилишдан воз кечмасди, лекин қилич билан қозонилган ғалабадан кўра, меҳр-шафқат ва ҳамият билан эришилган ғалабани афзал кўрарди. У ҳинд халқининг фаровонлиги йўлида жуда кўп куч ва ғайрат сарфлади. Акбаршоҳ Ҳиндистонда мавжуд бўлган ислом дини билан ҳиндуизм динини бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Натижада унинг ўзи ижод этган янги дин — «дини илоҳий»ни вужудга келтирди. Аммо унинг бу «янги дини» равнақ топмади. Аксинча, мусулмон руҳонийларининг ғазабини келтириб, ўзига душман орттирди. Шунга қарамай, Акбаршоҳ аста-секин ҳинд оммасининг ва ҳинд зодагонларининг эътиборини қозона бошлади. У мусулмон бўлмаган кишилардан олиндиган жон солиғи — жузьяни бекор қилди. Ўзи эса аслзода ражпут оиласига мансуб бўлган қизга уйланди. Ўз ўғлини ҳам кейинчалик ражпут қизига уйлантирди. У ҳинд зодагонларини ўз саройидаги энг юқори мансабларга тайинлади. Зотан, Акбаршоҳнинг энг жасур лашкарбошилари, энг истеъдодли ва тадбиркор вазирлари ҳамда вилоятлардаги ноибларининг кўпчилиги ҳиндлардан эди. Мана шундай тадбиркорлик натижасида омма орасида зўр шуҳрат қозонди. У билимга иштиёқманд бўлиб, жуда кўп нарсаларга қизиқарди. Чунончи, ҳарбий билим ва сиёсат соҳасида етук

Билимдон бўлибгина қолмай, кўпгина касб-ҳунарлардан ҳам яхши хабардор эди. Акбаршоҳ ўз атрофига кўпгина иқтидорли, садоқатли кишиларни тўплашга эришганди. Чунончи, Абул Фазл, Бирбол энг яқин ёрдамчилари эди. Унинг молия вазири Тодар Мал эди. Акбаршоҳнинг фармонига кўра мазкур Тодар Мал солиқ солиш низомини қайтадан ишлаб чиқди. Жайпурлик Рожа Мен Сингх шоҳнинг энг истеъдодли лашкарбошиси эди.

Акбаршоҳ жисмонан ғоят кучли, ғайратчан одам эди, у ўта хавфли ваҳший ҳайвонларни ов қилишни яхши кўрарди. Унинг бирор кимсадан дили оғриси ҳам, унга нисбатан мулойим ва марҳаматли бўлишга ҳаракат қиларди. У камдан-кам ғазабланарди, агар ғазаблангудай бўлса, қаттиқ ғазабланарди. Лекин ғазаби узоққа чўзилмасди. У ғоят даражада бесаранжом умр кечирди. Чунки унинг умри ўзининг улкан мамлакатини бирлаштириш ташвишида ва босқинчилик юришларида ўтди. У ўзини қизиқтирган саволларга жавоб бера оладиган ҳар қандай одамни, ўз ҳузурига чорлаб ундан жавоблар оларди. Шунингдек, хилма-хил дин ва мазҳабларга мансуб бўлган руҳонийларни йиғиб, диний мавзуларда мунозаралар олиб боради.

Акбаршоҳ илм-маърифатга ниҳоятда ташна эди. Унинг ҳукмронлик даврида (1556—1605) махсус давлат тасвирий санъат корхонаси ва расмлар бўлмаси — наққошхона таъсис этилган. Наққошхонада Ҳирот рангли нафис суратлар (миниатюра) мактаби намояндаларининг нодир тасвирий санъат асарлари кўз қорачигидек сақланар ва бу ижодий камолот намуналари асосида талабаларга дарс бериларди. Акбаршоҳнинг фармонига мувофиқ «Бобурнома», «Темурнома», «Чингизнома», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», «Қалила ва Димна», Жомийнинг «Баҳористон»и, Низомийнинг «Хамса»си, «Маҳабхарата»нинг форс тилидаги таржимаси «Размнома», «Рамаяна» ва бошқа кўпгина асарлар қўлёзмаси рангли нафис суратлар билан безатилади. Бу ажойиб санъат намуналарини ижод этишда Мир Саййид Али ва Хўжа Абдусамадлар билан биргаликда талантли ҳинд мусаввирлари Басаван, Дасвант, Мадху, Мискин, Лаъл, Кесу ва бошқалар ҳам фаол иштирок этганлар.

Ҳинд аёллари орасида бева қолган ҳинд аёли ўзини гулханга ташлаб ўлдириш (сати) урфи, қадим замон-

лардан буён давом этиб келарди. Акбаршоҳнинг фармони билан мазкур удум бекор қилинган.

Агра шаҳри Акбаршоҳнинг дастлабки пойтахти бўлган. Кейинчалик Аградан ўн беш миля нарида Фотиҳпур — Фикрида янги бир шаҳарни бунёд этади. Бу ерда Шайх Салим Чиштий яшагани сабабли Акбар шу жойни танлаган эди. Чунки Акбаршоҳ мазкур Шайх Салим Чиштийга ихлосманд эди. Фотиҳпур — Сикра қарийб ўн беш йил давомида мамлакат пойтахти бўлиб турди. Кейинчалик эса Акбаршоҳ Лоҳурни ўзига пойтахт қилиб олади.

Хитой тарихчиси Чен Ханшенгнинг ёзишига қараганда, Акбаршоҳ узоқ вақт фарзанд кўрмайди. У ражпутлик маликадан битта валиаҳд туғилишини кўп интизорли билан кутади. Бир кеча ибодатхоналарга бориб, мозорларга бориб, худодан фарзанд сўрайди. Ниҳоят 1569 йил 30-августда илтижоси инобат бўлиб, валиаҳд туғилади. Акбаршоҳ ўзининг диний раҳномаси Шайх Салим Чештийга бўлган ихлоси туфайли, валиаҳдга Салим деб ном қўяди. Салим 32 ёшга етгач отасидан тахтни тортиб олишга ҳаракат қилади. У Ҳиндистоннинг жанубида жойлашган португалияликлар кучига суянган ҳолда Оллоҳободга аскар тортиб келиб мустақиллик эълон қилади. Акбаршоҳ кичик ўғли шаҳзода Фозилни Декан вилоятдан Аграга қараб аскар тортишга буйруқ беради.

Аммо, йўлда шаҳзода Салимнинг одамлари шаҳзода Фозилни ўлдиришади.

1501 йилда Акбаршоҳ Салимнинг гуноҳини кечириб, Оллоҳободга ҳоким қилиб тайинлайди. Шаҳзода Салим у ерда яна отаси Акбаршоҳга қарши бош кўтаради. 1603 йилда ота-бола ярашадилар. Шаҳзода Салим яна Оллоҳободга ҳоким қилиб тайинланади. Шаҳзода Салим Оллоҳободда деярли мустақил яшайди. Айни шу пайтларда Акбаршоҳ саройида гуруҳбозлик кучая бошлаган эди. Шаҳзода Салимнинг Хусрав исмли 17 ёшли ўғли бор эди. Бу пайтда тахт валиаҳдлигига кимни тайинлаш масаласи долзарб масала бўлиб турарди. Акбаршоҳ саройидаги энг нуфузли амалдор беклардан Ман Сингх (Хусравнинг тоғаси) ва Азиз Кўки (Хусравнинг қайнотаси)лар валиаҳдликка Хусрав номзодини қўйишга ҳаракатни бошлаб юборадилар. Воқеанинг бундай тус олиши шаҳзода Салимни тинч қўймайди ва у отаси Акбаршоҳ ҳузурига бош эгиб келади.

Акбаршоҳ ўз фарзандлари ва ишонган бекларидан бундай фисқ-фасодларни кўргач, жуда қаттиқ изтироб чекади ва касал бўлиб, 1605 йил 17-октябрда 64 ёшида вафот этади. Акбаршоҳдан уч ўғил бор эди. Улардан Дониёл, Мурод (Фозил) Акбаршоҳдан авалроқ вафот қилган эдилар. Фақат Салим қолган эди.

ШАҲЗОДА МУҲАММАД ҲАКИМ МИРЗО

Муҳаммад Ҳаким Мирзо Ҳумоюншоҳнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1544 йилда Моҳ Чучук бегимдан туғилган. Ҳумоюншоҳ Муҳаммад Ҳаким Мирзога Қобул ҳокимлигини берган эди. Шаҳзода ёш бўлгани сабабли давлат ишларини онаси Моҳ Чучук бегим олиб боради. Ҳумоюншоҳ вафотидан сўнг, унинг бекларидан бири термизли Абулмаоли бек Акбаршоҳ саройида хизматда эди. Кўп ўтмай Абулмаоли Акбаршоҳга қарши фитна уюштириб, фитна фош бўлгач, саройдан қочиб кетади. Абулмаоли кўп саргардонликдан сўнг ниҳоят шаҳзода Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг онаси Моҳи Чучук бегимга мактуб ёзиб, Қобулга келиши ҳақида ижозат сўрайди. Моҳ Чучук бегим ижозат бергач, Абулмаоли Қобулга келади ва бироз вақт ўтгач Моҳ Чучук бегимнинг ижозати билан унинг қизи яъни шаҳзода Муҳаммад Ҳакимнинг синглиси Фахриннисони ўз никоҳига киритади. Абулмаоли Қобулда ёш шаҳзоданинг ишончига кириб олгач, сарой бекларини бирин-кетин ҳар хил иғволар билан йўқотишга ҳаракат қилади. Унинг мақсади Қобул вилоятини Акбаршоҳ қўл остидан чиқариб олиш эди. Ёш шаҳзоданинг отабеги Ҳайдар Қосим ва Моҳ Чучук бегим Абулмаолининг ғаразли кирдикорларидан воқиф бўлиб, уни бу йўлдан қайтаришади. Шундан сўнг, 1564 йил март ойининг охирида Абулмаоли ўз қайнонаси Моҳи Чучук бегимни ва бир неча бекларни ўлдириб, ёш шаҳзодани ўз ҳимоясига олиб, Қобулда мустақиллик байроғини кўтаради.

Шаҳзода Муҳаммад Ҳакимнинг отабеги Ҳайдар Қосим Қобулдан қочиб, Бадахшонга боради. У Бадахшон ҳукмрони Сулаймон Мирзога воқеани тушунтиради ҳамда Қобулни мусаххар қилишга ундайди. Сулаймон Мирзо тезда қўшин тўплаб, Қобулга қараб юради. Бу хабарни эшитган Абулмаоли Қобул қўшини билан Сулаймон Мирзога қарши йўлга чиқади. Ҳар икки тараф-

нинг қўшини Пули Ғурбанд яқинида учрашадилар. Қаттиқ жанг бўлади. Жангда Абулмаоли қўшини мағлубиятга учраб, унинг ўзи эса асирга олинади ва Қобулга келтирилиб, қатл қилинади. Сулаймон Мирзо бир неча муддатдан бери Қобулни қўлга киритиш иштиёқида юрган эди. Бинобарин, ў ўзининг ишончли бекларидан уч-тўрттасини Қобулда қолдириб, ўзи Бадахшонга кетади ва у ердан яна бир неча бекларини Қобулни забт этиш чорасини кўриш учун жўнатади. Сулаймон Мирзонинг бундай қабиҳ режасини сезган Қобул аъёнлари, бу хабарни шаҳзода Муҳаммад Ҳакимга етказадилар ва ўзлари Бадахшонлик бекларни йўқотиш чорасини кўрадилар. Бу хабар Сулаймон Мирзога етгач, тезда қўшин билан Қобулга келади. Шаҳзода Муҳаммад Ҳаким эса Қобулга ишончли беклардан бирини қўйиб, ўзи Жалолободга — акаси Акбаршоҳ ҳузурига кетади. Сулаймон Мирзо шаҳзода-нинг орқасидан қувлаб, Жалолобод яқинигача боради, бироқ уни қўлга тушира олмайди. Бу вақтда, 1564 йилда Акбаршоҳ Сулаймон Мирзога қарши катта қўшин юборади. Сулаймон Мирзо Акбаршоҳ қўшинига чидаш бераолмаслигига кўзи етиб, Қобулни ташлаб, Бадахшонга кетади. Шаҳзода Муҳаммад Ҳаким яна Қобул ҳукмрончи бўлиб қолади.

1580 йилда Бенгалия ва Бихарнинг ҳарбий бошлиқлари марказий ҳукуматга қарши қўзғолон кўтардилар. Қўзғолонга сабаб, Акбаршоҳнинг мамлакатда диний ва маъмурий ўзгаришлар жорий қилишида эди. Ривоятларга қараганда, «шариат қозиси тарафидан диндан озган ҳукмронга (шоҳга) қарши қўзғолон кўтариш гуноҳ эмас», деган фатво берилади. Шу аснода мамлакатда қўзғолончилар Акбаршоҳнинг ўғай укаси Муҳаммад Ҳаким билан тўл бириктириб, ҳаракат қилмоқдалар», — деган гаплар тарқалади. «Миротул олам» асарининг муаллифи Бахтовархоннинг ёзишича, шаҳзода Муҳаммад Ҳаким Мирзо ҳатто Ҳиндистон тахтини эгаллаш учун уриниб кўрган. Аммо шаҳзода Мурад (Акбаршоҳнинг ўғли уни тор-мор қилади. Акбаршоҳ эса ўғай укасининг гуноҳини кечиб, унга яна Қобул вилоятини қайтариб беради. «Абдулланом» асарининг муаллифи, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг маълумотига қараганда, Муҳаммад Ҳаким Мирзо акаси Акбаршоҳ ҳокимиятини номигагина тан оларди. Амалда эса мустақил эди.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо, бўш ва қатъиятсиз эди. У ичкиликка ниҳоятда ружу қилганди. Лекин Бенгалиядаги қўзғолондан ташқари Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг шоҳ саройидаги айрим йирик мансабдорлар билан ҳам махфий алоқаси бор деб гумон қилишарди. Бу ишда молия ишлари бошлиғи шоҳ Мансурдан ҳадиксирашарди. 1581 йилда Муҳаммад Ҳаким Мирзо 15 минглик қўшин билан Лоҳургача боради. Бироқ, Ман Сингх унга зарба бериб, Қобулга қайтиб кетишга мажбур қилади. Бироқ, Акбаршоҳ 50 минглик отлиқ аскар ва 500 жангари филлар билан укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзони таъқиб қилиб, Қобул томон юради. Акбаршоҳ йўлдаёқ Шоҳ Мансурни дорга остиради, ўзи эса 1581 йилнинг август ойида Қобулга киради. Муҳаммад Ҳаким Мирзо акаси Қобулга кириши билан, тоққа қараб қочади. Бовужуд, Акбаршоҳ яна ўз укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг гуноҳидан ўтади ва Қобулни унга қолдириб, қайтиб кетади.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо Бадахшон ҳукмдори Сулаймон Мирзонинг қизига уйланган эди. У айш-ишратга муккасидан кетган ва шунинг оқибати ўлароқ, 1585 йилда навбатдаги майхўрликдан сўнг у ўз ётоқхонасида ўлиб қолади. Уни бобокалони Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ мақбарасининг жанубий тарафига дафн қилдилар. Муҳаммад Ҳаким Мирзодан икки ўғил қолган эди. Каттаси Афросиёб Мирзо — 14 яшар, кичиги Қайқубод Мирзо — 11 яшар эди.

АФРОСИЁБ ВА ҚАЙҚУБОД МИРЗОЛАР

Бу икки шаҳзода Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг ўғиллари эди. Афросиёб Мирзо 1571 йилда, Қайқубод Мирзо эса 1574 йилда Қобулда туғилган эдилар. Мазкур шаҳзодаларнинг онаси Бадахшон ҳукмдори Сулаймон Мирзонинг қизи эди.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо вафотидан сўнг Қобул ва Зобулистонда анча тартибсизликлар кучаяди. Бу воқеаларнинг ривожланишида Бухоро ҳукмдори Абдуллахоннинг ҳам қўли бор эди. Чунки Абдуллахон Бадахшонни Шоҳруҳ Мирзодан урушиб босиб олгач, эндиликда Қобулни ҳам ўз тасарруфига киритиш фикрида эди. Ҳатто, Абдуллахоннинг айғоқчилари Қобул ҳокимининг саройида ҳам иш олиб борардилар. Зотан, Фа-

ридун номли шахс марҳум ҳукмдор Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг ўғиллари Афросиёб Мирзо ва Қайқубод Мирзоларни ўзбеклар томонига (Бухорога) қочиб кетишга ундайди. «Тарихи Акбаршоҳий» асарининг муаллифи Абдулфазл Алломийнинг ёзишига қараганда, агар Фаридуннинг мазкур режаси амалга ошгудай бўлса, Абдуллахон Қобулга ҳам даввогар бўлиши мумкин эди.

Аммо, Акбаршоҳ Қобулдаги тартибсизликларни олдини олиш мақсадида зудлик билан ҳаракат қилиб, лашкарбоши Ман Сингҳга тезлик билан Қобулни ишғол қилишга буйруқ беради ва Қобул қайтадан империяга қўшиб олинади. Бу ҳақда Карл Маркс шундай ёзган эди: «Ўзбекларнинг ҳужум қилиш ваҳимасидан 1585 йили Қобулда ғалаёнлар бошланиб кетди. Акбар катта қўшин тўплаб, тартибсизликларга чек қўйди».

Ман Сингҳ қўшинлари Қобулни забт этгач, Фаридунни қўлга туширадilar. Ман Сингҳ Фаридунни Акбаршоҳ ҳузурига келтиради. Тафтиш натижасида Фаридуннинг сотқинлиги маълум бўлади. «Тарихи Акбаршоҳий» асарининг муаллифи Абдулфазл Алломийнинг ёзишича, Фаридунни «гуноҳларини ювиб келиш учун» Каъбатуллога бадарга қиладилар. Акбаршоҳ жиянлари — Афросиёб Мирзо ва Қайқубод Мирзоларни ўз саройига олиб кетади. Қобул ҳукмронлигини эса вилоятда тартиб ўрнатиш мақсадида Ман Сингҳга топширади.

НУРИДДИН МУҲАММАД ЖАҲОНГИРШОҲ

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ 1569 йил 30 август ойида Аграда (Фатхпур) туғилди. У Акбаршоҳнинг катта ўғли эди. Унинг онаси Жавдобой ражпут рожаси Удий Сингнинг қизи эди.

Хитой тарихчиси Чен Хакшенгнинг ёзишига қараганда, Акбаршоҳ анча вақтгача фарзанд кўрмайди. Бинобарин, кўпгина азиз-авлиёларнинг мазорини зиёрат қилар, ибодатхоналарда сокин бўлиб, худодан фарзанд сўрарди. Ниҳоят, унинг илтижолари ижобат бўлиб, 1569 йил 30 августда валиаҳд туғилади. Акбаршоҳ валиаҳдга Салим деб ном қўяди. Шаҳзода Салим отасининг саройида барча илм-фанлардан баҳраманд бўлган мураббий ва устозлар қўл остида вояга етади.

Отаси Акбаршоҳ унга Оллоҳобод вилоятининг ҳокимлигини беради. Шаҳзода Салим Оллоҳободда ўзига махсус сарой қурдиради ҳамда ўз номидан фармонлар чиқара бошлайди. 1601 йилда эса отаси Акбаршоҳдан ажралган ҳолда мустақил ҳукмронлик қила бошлайди. 1601-1605 йиллар давомида Акбаршоҳнинг бу севимли ўғли — шаҳзода Салим, унинг бошига кўпгина нотинчликларни келтиради. Акбаршоҳнинг бу даврда қайғу ва ҳасратининг чегараси йўқ эди. Ниҳоят, 1603 йилда ота-бола ўртасида сулҳ вужудга келади. Мазкур воқеа хусусида шаҳзода Салим кейинчалик ўзининг — «Тузук-и Жаҳонгирий» номли асарига «Ўз отасига қарши курашган ҳукмдорнинг давлати узоққа бормаслигини мен яхши билардим», — деб ёзган эди. Ана шу сулҳдан сўнг Акбаршоҳ Салимни Мевардаги уруш ҳаракатларига бошчилик қилиши ҳақида буйруқ беради. Бироқ, Салим бу вазифани бажаришдан қатъий бош тортади. Шундан сўнг унга Оллоҳободга қайтиб кетишига ижозат берилади. Салим Оллоҳободга қайтиб келиб, яна ўз хоҳишича мустақил ҳукмрон бўлиб яшайди. Айни шу пайтларда Акбаршоҳ саройидаги йирик амалдорлар орасида Салимни валиаҳдликдан маҳрум қилиш ҳақида махфий фитна уюштирилаётган эди. Фитначилар валиаҳдликка Салимни эмас, унинг 17 ёшли ўғли Хусравни валиаҳд қилиб белгилаш ниятида эдилар. Фитнанинг бошида нуфузли амалдорлардан Салимнинг қайноғаси, Хусравнинг тоғаси Ман Сингҳ ҳамда Хусравнинг қайнотаси Азиз Қокалар турардилар. Бу фитнадан хабар топган Салим, нима қилишини билмай, ниҳоят отаси Акбаршоҳ ҳузурига бориб, бош эгади. 1603 йил ноябрда Акбаршоҳнинг оталик меҳри жўш уриб, Салимни бироз қойигач, ўн кунлик қамоққа солиб, сўнгра қамоқдан озод қилиб юборади. Бироқ, 1605 йилда Акбаршоҳ қаттиқ изтироблар натижасида касал бўлиб ётиб қолади. Бу вақтда ҳатто саройда тахтга валиаҳд белгилаш махсус кенгашлар ҳам бўлиб ўтади. Сарой аъёнларининг кўпчилиги тахт ворислигига Салимнинг номзодини ёқлаб чиқадилар. Акбаршоҳ ўз ўлими олдидан сарой аъёнларини чорлаб, шаҳзода Салимга шоҳлик кийимини кийдиради ва бошига салла ўратиб, белига ўзининг хос ханжарини тақиб қўяди. Бу билан Акбаршоҳ сарой аъёнларига «мендан кейин тахт соҳиби фақат шаҳзода Салиmdir», — деган маънони билдиради. Зотан, Ак-

Баршоҳнинг уч ўғлидан ҳозир тирик қолгани фақат шаҳзода Салим эди. Шаҳзода Мурод 1600 йилда ва шаҳзода Дониёл эса 1601 йилда вафот этган эдилар. Бинобарин, тахт вориси ягона шаҳзода Салим эди. 1605 йил 17-октябрда Акбаршоҳ вафот этгач, 1605 йил 24-октябрда Агра шаҳрида шаҳзода Салим тахтга ўтиради ва ўзига Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳ ғозий номини олади. Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргач, тўнғич ўғли шаҳзода Хусравни ушлатиб, Агра қўрғонидан махбус тариқасида сақлайди. Бу вақтда Ман Сингх узоқ Бенгалияда эди. Шаҳзода Хусрав қўрғондан қочиб чиқиб, Панжобга кетади. Бу ерда ўзига қўшин тўплайди. Тез кунда унинг қўшини 12 минг кишига етади. Шаҳзода Хусрав Лоҳурни қуршаб турганда, Жаҳонгиршоҳ қўшини етиб келади. Ота ва ўғилнинг қўшини жангга киради. Бу жангда шаҳзода Хусрав енгилиб, Қобулга кетмоқчи бўлиб кемага ўтиради. Аммо кема Чиноб мавзеига етганда кумга тикилиб қолади. Унинг орқасидан қувиб келаётган қўшин, уни ушлаб, Аграга олиб кетадилар. Жаҳонгиршоҳ 19 ёшли ўғли шаҳзода Хусравни кўзига мил тортишни буюради ва ҳукм ижро этилгач, шаҳзода Хусрав кўр бўлиб қолади. Шундан сўнг Жаҳонгир шаҳзода Хусравни назорат қилиб туриш учун учинчи ўғли шаҳзода Хуррамга (кейинчалик Шоҳ Жаҳон номи билан машҳур бўлади) топширади. Шаҳзода Хуррам эса 1622 йилда акаси шаҳзода Хусравни бўғиб ўлдиради ва отасига, «шаҳзода Хусрав санчиқ касалидан вафот қилди» — деб ёлғон хабар юборади.

Шаҳзода Хусравдан Довар Бахш номли ўғил қолган эди. Жаҳонгиршоҳ вафот этган чоғда, шаҳзода Хуррам Деканда эди. Унинг қайин-отаси Осафхон саройда иш бошқарувчи лавозимида эди. Бинобарин, куёви шаҳзода Хуррам Декандан етиб келгунгача тахтга шоҳ авлодидан бирор кишини муваққат ўтказиб туриш учун, ҳийла ишлатиб, марҳум шаҳзода Хусравнинг ўғли истеъдодсиз, бўшанг Довар Бахшни тахтга ўтқизади.

Жаҳонгиршоҳнинг ҳукмронлик даври деярли Акбаршоҳ даврининг давомидир. Жаҳонгиршоҳ Шимолӣ ва Жанубий Ҳиндистонда деярли отасининг олиб борган сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир ўз ҳукмронлигининг биринчи йилида ўзининг иккинчи ўғли шаҳзода Парвоз бошчилигида 20 минглик аскарни

Меварга қарши юборади. Бироқ, мазкур жанг ҳар икки томонга ҳам ҳеч қандай ютуқ келтирмайди. 1608 йилда яна Меварга қарши юриш бошланади, бироқ лашкарбошиларни алмаштириш сиёсати кутилган натижани бермайди ва уруш ҳаракатлари яна бир неча йил сўнади. 1603 йилда Жаҳонгир яна Меварга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Бу сафар учинчи ўғли шаҳзода Хуррам бошчилигида Меварга қарши қўшин жўнатади. Жаҳонгир қўшинлари ражпутларни ўраб олиб, уларни очлик гирдобида қамал қилади. Ниҳоят, ражпутлар орасида очарчилик ва вабо касали даҳшатли тус олгач, Мевар ҳокими Амар Сингх сулҳ сўрайди. 1615 йилда сулҳ тузилиб, Мевар вилояти яна империяга қўшиб олинади.

Буюк мўғул империясининг шарқий қисмида жойлашган Бенгалияда доим ғалаёнлар қайнаб турарди. Бу ерда афғон мустақил зодагонлари, марказий ҳукуматга қарши исён кўтариб турадилар. Ниҳоят, 12-март 1612 йилда Дакка яқинида бўлган жангда Бенгалиядаги энг сўнги мустақил афғон раҳномаси Усмон яраланиб вафот этади. Шундан сўнг, бошлиқсиз қолган афғонлар устидан ҳукмронлик ўрнатилади.

Жаҳонгирнинг энг муҳим ютуқларидан бири, деярли олиб бўлмайдиган тоғ қўрғони — Нагаркотни империяга қўшиб олинishi бўлди. Бу қўрғон 1620 йилда узоқ қамалдан сўнг кўлга киритилади. Жаҳонгир қўрғонни бориб кўргач, «қўрғонда 23 ҳарбий истехком бўлиб, 7 дарвозаси борлиги, ҳамда бу ҳушманзара водийга мафтун бўлганлиги ҳақида ёзган. Жаҳонгир Декан вилоятларида мархатларга қарши кураш олиб боради. Жаҳонгир Декандаги ҳукмрон доираларга қарши шаҳзода Хуррам бошчилигида қўшин юборади. Деканда асл келиб чиқиши ҳабашистонлик Малик Амбар исмли саркарда раҳнамолик қиларди. Бу саркарда ўзининг ўткир ақл ва идроки, ҳарбий салоҳияти туфайли, Жаҳонгир қўшинларига бир нача марта зарба етказиб келарди. 1623 йилда Малик Амбар Бижопурни қамал қилади. Шу аснода Жаҳонгирнинг учинчи ўғли шаҳзода Хуррам ўз отасига қарши бош кўтаради ва Малик Амбарга келиб қўшилиб, Бурхонпурни қамал қилади. Жаҳонгир тезликда иккинчи ўғли шаҳзода Парвез ва амир Маҳоббатхонни шаҳзода Хуррамга қарши юборади. Жангда Хуррам таслим бўлади, Малик Амбар орқага чекинади. 1626-йилда Малик

Амбар вафот этади. Ана шундан сўнг Жаҳонгир қўшинлари Деканнинг Акбаршоҳ давридаги қисминигина қўлга киритаоладилар.

Жаҳонгир ҳали салтанат тепасига келмаган вақтларидаёқ Эрон шоҳи Шоҳ Аббос (1587—1628) га нисбатан яхши фикрда бўлган эди. У тахтга ўтиргандан сўнг ҳам шундай фикрда эди. Жаҳонгир ўзининг Шоҳ Аббосга йўллаган мактубларида уни «биродарим», «қадрдоним» деб ёзарди. Бироқ, Шоҳ Аббос, аксинча Жаҳонгирга нисбатан ғаразли режалар тузиб, Ҳиндистонга қарашли Қандаҳор вилоятини Эронга қўшиб олиш ҳаракатида эди. Шунингдек, Декан ярим оролидаги Бижопур, Голконда ва Аҳмаднагар ҳокимларини марказий ҳукуматга қарши оёқлантираётган эди. Шаҳзода Хуррамни эса ўз отаси Жаҳонгирга қарши қўзғолон кўтаришга ундаётганди.

Жаҳонгир 1611 йилда 35 ёшли Меҳринисо номли жувонга уйланади. Жаҳонгиршоҳ ўқимишли ва маърифатпарвар киши эди. Жаҳонгиршоҳ ўзининг бобоколони Заҳириддин Муҳаммад Бобурга тақлидан ўз таржимаи ҳоли ва ўн етти йиллик ҳукмронлик даврини қамраб олган «Тузук-и Жаҳонгирий» («Жаҳонгир тузуклари») номли асарини яратган. Мазкур асар «Жаҳонгирнома» номи билан машҳурдир.

Жаҳонгиршоҳ ҳинд-мусулмон ижтимоий бирлигини янада мустаҳкамлаш йўлида қатор муҳим тадбирларни амалга оширади. У ислом динининг мавжуд қонун-қоидаларига ҳилоф бўлишига қарамай, «Қуръонни — рехта — ҳиндистоний тилига таржима қилишни буюрган. Ҳиндлар орасида асрлар оша ҳукм суриб келаётган баъзи бир зарарли урф-одагларни бекор қилишга қаратилган фармонлар чиқарган. Чунончи, Бангола вилоятида солиқни тўлаёлмаган кишиларнинг норасида фарзандларини тортиб олиш тартиби жорий қилинган бўлиб, бундай гўдаклар «ҳожасаро» (маҳрам) деб номланганлар. «Жаҳонгир тузуклари»да айтилишича, Жаҳонгиршоҳ бу хусусда «Бундан буён ҳеч ким бу қабиҳ иш билан шуғулланмасин», норасида ҳожасароларни харид этиш ва сотиш ман этилсин!» деб фармон чиқарган. Жаҳонгиршоҳ ўз замонасининг соҳиби қаламларидан бири бўлган. У тарих, адабиёт ва айниқса, тасвирий санъат билан қизиққан. Бухоролик Абулҳасан ва Усто Мансур — унинг тарбияси ва ҳомийлиги туфайли тасвирий санъатда камолот поғоналарига кў-

тарилганлар. Зотан, Абулҳасан мўйқаламига мансуб бўлган асарлардан Жаҳонгиршоҳ ва Шоҳ Жаҳоннинг суратлари бизгача етиб келган.

«Жаҳонгир тузуклари»да ёзилишича, XVII асрда Ҳиндистонда муомалада бўлган пуллар олтин, кумуш ва жез (бронза)дан зарб этилган. Чунончи, олтин тангалар — муҳр кумуш тангалар — рупия дейилган. Бир тўлалик (бир тўла — 12 граммга тенг) олтин танга «нури жаҳоний» («жаҳон нури») деб юритилган. Айрим ривоятларга қараганда Жаҳонгиршоҳ ўзининг сеvimли хотини Нуржаҳон бегим шарафига мазкур «Нур жаҳоний» — олтин тангани зарб этирган, деган фикрлар ҳам мавжуд. «Нури шоҳий» («Шоҳлик нури») — 100, «Нури султоний» («Султонлик нури») — 50, «Нурли давлат» («давлат нури») — 20, «Нури карам» («Илтифот нури») — 10, «Нури меҳр» («Меҳр нури») — 5, «Нуроний ярим ва «ривожий» — чорак тўлалик бўлган. Кумуш танга — рупиянинг «Жаҳонгирий» номи билан юритилгани бир тўла оғирликда зарб қилинган. Шунингдек, «кавкаби толеъ» (Толеъ юлдузи) — 100, «кавкаби иқбол» («Иқбол юлдузи») — 50, «кавкаби мурод» («Мурод юлдузи») — 10, «Кавкаби саъд» («бахт юлдузи») — 5, «султоний» ярим ва «хайрли қабул», («Қабул хайри») — чорак тўла оғирликда бўлган. Жездан зарб этилган чақалар ҳам шу хилдаги вазн ва қийматга бўлинган.

Жаҳонгиршоҳ ўз саройига олимлар, шоирлар, rassомлар, мусиқачилар ва турли касб-ҳунар эгаларидан етук кишиларни йиғиб, уларга ҳомийлик қиларди. Саройда ғазалхонлик анжуманлари бўлиб турар, Жаҳонгиршоҳнинг ўзи ҳам шеър айтарди.

Жаҳонгиршоҳнинг тил ва адабиёт соҳасидаги истеъдоди унинг «Тузук-и Жаҳонгирий» асаридан маълум. У туркий тил, эски ўзбек тилини мукаммал билиши билан фаҳрланган. Жаҳонгиршоҳ саройида бўлган инглиз фуқароси Терри, унинг табиати ҳақида сўз юритиб, шундай дейди: «Бу ҳукмдорнинг табиати доим менга қизиқ туюлади. Баъзан у даҳшатли, гоҳида эса жуда мулойим ва адолатли бўлиб кўринади. «Ҳақиқатан ҳам Жаҳонгиршоҳнинг табиатига тушуниш мушкул бўлган. Жаҳонгир ўз қаршисида тириклайин териси шилиб олинаётган одамнинг қисматига бепарволик билан қараб, тамошо қилиб ўтираверган. Айни замонда эса ниҳоятда назокатли ва нозик таъбга молик ки-

ши бўлган. Бироқ, Жаҳонгиршоҳ отаси Акбаршоҳга нисбатан айш-ишратни ва майхўрликни яхши кўради.

НУРЖАҲОН БЕГИМ

Нуржаҳон бегимнинг ёшликдаги исми Меҳринисо бўлиб, асли келиб чиқиши эронлик эди. Унинг ота-онаси камбағаллик натижасида Эрондан Ҳиндистонга кўчиб келган эди. Меҳринисонинг отаси Акбархон хизматига ёлланади. Шаҳзода Салим (Жаҳонгир) Меҳринисони бозорда учратиб қолиб, унга ошиқи беқарор бўлиб, унинг ишқида ёнади. Шаҳзода Салим Меҳринисони хотинликка олмоқчи бўлганда, Акбаршоҳ йўл қўймайди. Акбаршоҳ Нуржаҳонни тезликда сарой аъёнларидан бири Али Қули Истажлий (Шер Афкан)га турмушга мажбур қилади. Шер Афкан билан Нуржаҳоннинг тўйлари ўтгач, Шер Африканни Бенгалия қўшинларига сардор қилиб тайинлаб, Бенгалияга кўчириб юборади.

Ниҳоят, Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргандан сўнг, Шер Афкан кунлардан бир кун Бенгалия ҳокими Қутбиддиннинг қабулида бўлиб, ҳоким билан аччиқлашиб қолади ва уни ўша ерда пичоқлаб ўлдиради. Фожиа устига кирган соқчилар Шер Афканни ҳам ўлдирадилар. Шундан сўнг, бева қолган Меҳринисони Аграга — саройга жўнатадилар. Бу даврда Меҳринисо 35 ёшда эди. Бир неча вақт ўтгач, 1611 йилда Жаҳонгиршоҳ Меҳринисони ўз никоҳига киритади.

Меҳринисо ўзининг мафтункор гўзаллиги, оқила ва билимдонлиги билан бутун сарой аҳлини ўзига ром қилади. У саройда катта эътиборга сазовор бўлади. Энди уни Меҳринисо эмас, Нурмаҳал («Саройнинг нури») деб атайбошлайдилар. Дарҳақиқат, у ўткир зеҳн соҳибаси, билимдон ва тadbиркор, нозик таъб шоира ҳам бўлган. Бинобарин, кейинчалик «Нуржаҳон», «Жаҳоннинг нури») номи билан машҳур бўлган. Унинг отаси Жаҳонгиршоҳ даврида Эътимод-ул Давла номи билан саройда бош вазирлик лавозимида бўлиб, унинг ўғли, яъни Нуржаҳоннинг акаси Осафхон эса сарой бошқарувчиси мансабида қойим бўлган. Нуржаҳон кейинги йилларда давлат ишларида Жаҳонгиршоҳга маслаҳатчи бўлиб қолган эди. Кейинчалик, Жаҳонгиршоҳ-

нинг саломатлиги тез-тез ёмонлаша бошлагач, давлат идора ишларини Нуржаҳоннинг ўзи бошқарар эди.

ШАҲЗОДА ХУСРАВ

Шаҳзода Хусрав 1587 йилда туғилган бўлиб Жаҳонгиршоҳнинг катта ўғли эди. Акбаршоҳ ҳаётлик давридаёқ тахт ворислиги учун кураш бошлаган эди. Акбаршоҳ саройининг йирик нуфузли амалдорлари ўртасида тахтга кимни ворисликка тайинлаш ҳақида махфий кенгашлар борарди. Бундай фитналарнинг бошида Жаҳонгирнинг қайноғаси Ман Сингх яъни шаҳзода Хусравнинг тоғаси ва қайнотаси Азиз Кока турардилар. Улар тахтга Жаҳонгиршоҳни эмас, балки унинг ўғли Хусравни ўтқизиш ниятида эдилар.

Бироқ, Акбаршоҳ ўлим тўшагида ётгани ҳолда барча аъёнларни ўз ҳузурига чорлаб, Жаҳонгирга шоҳлик либосини кийдиради ва белига ўзининг ханжарини тақиб қўяди. Шу билан тахт вориси Жаҳонгир эканлигини ҳаммага маълум қилади.

ШАҲЗОДА ПАРВЕЗ

Шаҳзода Парвез Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1588-йилда туғилган эди. Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргач, Мевар вилоятини қайтадан империяга қўшиб олиш учун ўғли шаҳзода Парвез бошчилигида 20 минг кишилик қўшин юборади. 1616-йилда бундан ташқари шаҳзода Парвезга Оллоҳобод вилоятининг ҳокимлиги топширилади. Жаҳонгиршоҳнинг соғлиги ёмонлашгач, тахтга валиаҳд қилиб шаҳзода Парвез тайинланган эди. 1601—1605 йиллар мобайнида шаҳзода Хуррамнинг отаси Жаҳонгирга қарши кўтарган ғалаёнларини бостиришда шаҳзода Парвез фаол иштирок этади. 1626 йил октябр ойида шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади.

ШАҲЗОДА ШАҲРИЁР

Шаҳзода Шаҳриёр Жаҳонгирнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1596 йилда туғилган эди. У иродасиз ва қатъи-

ятсиз киши эди. У Нуржаҳон бегимнинг аввалги эри Шер Афкандан бўлган қизи Лодила бегимга уйланган эди. Бинобарин, у Нуржаҳон бегимдай тадбиркор аёлнинг қўлида қўғирчоқдек эди. Нуржаҳон бегим шаҳзода Шаҳриёрни валиаҳдликка тайинлаш ниятида эди. Шунинг учун ҳам шаҳзода Хуррам билан муносабатлари зидлашган эди. Ниҳоят, Жаҳонгир вафотидан сўнг, тахт даъвоси билан бош кўтарган шаҳзода Шаҳриёрни Осафхон қаттиқ зарбага учратади ва уни асирга олиб, қўзига мил тортириб кўр қилади.

ШОҲ ЖАҲОН

Шаҳзода Хуррам Жаҳонгирнинг учинчи ўғли бўлиб, 1592 йил январ ойида Лоҳурда туғилади. У 1612 йилда 21 ёшида Нуржаҳоннинг жияни, яъни Нуржаҳоннинг акаси Осафхоннинг 19 ёшли Аржуманд бону номли қизига уйланади. Нуржаҳоннинг отаси Эътимод-уд-Давла саройда бош вазирлик лавозимида бўлиб, унинг ўғли, яъни Осафхон эса сарой бошқарувчиси эди. Кейинги ўн йил давомида саройнинг энг йирик амалдорлари шаҳзода Хуррамга яқин турган кишилар эди. Бироқ, 1622 йилда Эътимод-уд-Давла вафот этгач, Нуржаҳон бегим билан шаҳзода Хуррам орасида зимдан адоват вужудга келади. Бунга сабаб, Нуржаҳон бегимнинг аввалги эри Шер Афкандан бўлган Лодила бегим номли қизи бўлиб, уни Жаҳонгиршоҳнинг кенжа ўғли шаҳзода Шаҳриёрга узатилган эди. Бинобарин, Нуржаҳон бегимнинг нияти тахтга шаҳзода Шаҳриёрни валиаҳд қилиб тайинлатиш эди. Бу даврда касалманд Жаҳонгиршоҳ давлат ишларига қарамай қўйган, асосий ишларни Нуржаҳон бегим олиб борарди.

Шаҳзода Хуррам ўз келажаги ҳақида тараддудланиб, 1622 йилда ўз қарамоғида турган ногирон акаси шаҳзода Хусравни пинҳона ўлдиради ҳамда отаси Жаҳонгиршоҳга «санчиқ» азобидан вафот этди», деб хабар беради. Мана шу зайдда сарой ичида аста-секин гуруҳбозлик авж олиб, кундан-кун салтанатдан путур кета бошлайди. Ана шундай вазиятни кўпдан бери кутиб турган Эрон шоҳи Шоҳ Аббос 1622 йилда тўсатдан Қандаҳорни қамал қилади ва 45 кунлик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритади. Жаҳонгиршоҳ Қандаҳорни қайтариб олиш мақсадида катта қўшин тўплаб,

шаҳзода Хуррам бошчилигида Қандаҳорга юбормоқчи бўлади. Лекин шаҳзода Хуррам бундай нотинч вазиятда Ҳиндистондан узоқлашишни истамай, Қандаҳорга боришдан бош тартади ва тез кунда отаси Жаҳонгиршоҳга қарши қўзғолон кўтарди. Қандаҳор эса Эронга қўшиб олинади. Жаҳонгиршоҳнинг тарихчиси унинг Шоҳ Жаҳон ҳақидаги фикрини қуйидагича ифодалаган эди: «Шоҳ Жаҳон менинг илтифотимга нолайиқдир. Унга бўлган ишончимни оқламади». Бинобарин, тахт ғалиаҳди қилиб иккинчи ўғли шаҳзода Парвезни тайинлаган эди. Кичик ўғли шаҳзода Шаҳриёрни эса Қандаҳор учун юбориладиган қўшинга саркарда этиб тайинлаган эди. Бироқ, бу даврда Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолони туфайли бу юриш амалга ошмай қолади. 1623 йил март ойида Шоҳ Жаҳон Биллочпурдаги жангда енгилиб, Мандуга ва у ердан Деканга қочади. Шаҳзода Парвез билан Маҳобатхон бошчилигидаги шоҳ қўшини уни таъқиб қилади. Шоҳ Жаҳон Декандан Орисса орқали Бенгалияга бориб, Ражмаҳални забт қилади ва ундан Патна томон юриб, Биҳарни қўлга киритади. Биҳардан яна қўшимча куч тўплаб, Оллоҳободни қамал қилади. Шу аснода шоҳ қўшини етиб келиб, Шоҳ Жаҳон қўшинини тор-мор қилади. Шоҳ Жаҳон қолган қўшинини йиғиб, Деканга қочади ва у ерда Малик Амбарга қўшилиб, Бурхонпурни қамал қилади. Шаҳзода Парвез билан Маҳобатхон яқинлашиб келгач, Шоҳ Жаҳон шаҳарни қамалдан бўшатиб, улардан кечирим сўрайди. Шоҳ Жаҳон таслим бўлгач, унинг тасарруфида бўлган Рахтас ва Асиргарҳ қўрғонлари ғолиблар ихтиёрига ўтади. Шунингдек, ўзининг икки ўғли — Доро Шукуҳ билан Аврангзебни кафил тариқасида отаси Жаҳонгиршоҳ ихтиёрига топширади. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳоннинг гуноҳи кечирилиб, Балагхат ҳокимлиги унга топширилади. Бироқ, Шоҳ Жаҳонгирнинг қўзғолони бостирилган бўлишига қарамай, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи тобора таназзулга юз тутмоқда эди. Чунончи, саройдаги гуруҳ-бозликлар, фитналар ва ниҳоят ота билан ўғил ўртасидаги келишмовчиликлар мамлакатнинг ички ва ташқи мавқеига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Айниқса Шоҳ Жаҳоннинг уч йилдан кўпроқ давом этган қўзғолони бу жараёни янада тезлаштиради. Жаҳонгиршоҳнинг таъбирича, «Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолонлари унинг

Ўз (келажакда) салтанатининг асосига болта урган эди».

Дарҳақиқат, уч йилдан кўпроқ давом этган ички ғалаён ва фитналар натижаси ўлароқ, мамлакат ўзининг бир неча истеъдодли лашкарбошилари-ю, жанговар қўшинларидан ажралди. Эндиликда, ҳатто Қандаҳорни ҳам қайтариб олишга қурби етмай қолди.

Жаҳонгишоҳнинг саломатлиги кундан-кун ёмонлашарди. Давлат ишларини Нуржаҳон бегим бошқарарди. У ўзининг ниятларини амалга ошириш мақсадида Жаҳонгишоҳга содиқ лашкарбоши Маҳобатхонни саройдан четлатиб, Бенгалияга жўнатади. Унинг молмулкани рўйхатга олдиради. Бундан норози бўлган Маҳобатхон салтанатга қарши бош кўтаради. Бу воқеадан кўп ўтмай, Жаҳонгишоҳ Нуржаҳон бегим билан бирга пойтахтдан Қобулга қараб сафар қилишади. Маҳобатхон ўзининг ражпутли қўшини билан йўлга чиқиб, шоҳ қофиласини (нарвон) ўраб олади. Маҳобатхоннинг барча шартлари Жаҳонгишоҳ томонидан ночор қабул қилинади. Нуржаҳон бегим Маҳобатхонга қаршилик кўрсатмоқчи бўлади, лекин кучлар тенг эмаслигига кўзи етгач, макр-ҳийла йўлини қидиради. Шоҳ қарвони Маҳобат назорати остида Қобулга қараб йўл олди. Қобулга кирилгач, Нуржаҳон бегим Жаҳонгишоҳни Маҳобатхон соқчилари қўлидан қутқариб олишга муваффақ бўлади ва Қобул қўшинини Маҳобатхонга қарши қўяди. Энди Маҳобатхон учун қочишдан бошқа илож қолмайди. У Қобулдан қочиб, Деканга бориб, Шоҳ Жаҳонга қўшилади. Аммо, бу вақтда Шоҳ Жаҳоннинг аҳволи ачинарли тарзда бўлиб, Эронга қочиб ўтиш фикрида эди. Бироқ, кейинги воқеаларнинг ривожланиши, унинг сўнган умидларини яна жонлантириб юборади. Чунончи, 1626-йил октябр ойида шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади. Келаси йил, яъни 1627 йилда Жаҳонгишоҳ Кашмирга саёҳат қилди ва саёҳатдан қайтаётганда йўлда 1627 йил октябр ойида вафот этади ва Лоҳурда дафн этилади. Жаҳонгишоҳ 22 йиллик ҳукмронликдан сўнг 60 ёшида вафот этади. Бу хабарни эшитган шаҳзода Хуррам тахтни эгаллаш учун Декандан Аграга йўл олади.

Шаҳзода Хуррам 1628 йил феврал ойида Аграга кириб келади ва ҳеч қандай қаршиликсиз тахтга ўтиради. Шаҳзода Хуррам тахтни ўз тасарруфига киритгач, ўзини «Шоҳ Жаҳон» номи билан аташни буюради.

Шоҳ Жаҳон салтанат тепасига келганда, империя иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча кучсизланиб қолган эди. Шоҳ Жаҳон олдида тарқалиб кетиш хавфи туғилаётган империяни сақлаб қолиш, Декан вилоятини батамом бўйсундириш ва Қандаҳорни қайтадан қўшиб олишдек улкан ва мураккаб вазифалар туради.

Жаҳонгиршоҳнинг вафотини эшитган Балх ҳокими Надр Муҳаммадхон, Ҳиндистондаги ички зиддиятлардан фойдаланиб, Қобулга ҳужум қилиб, шаҳарни бир неча вақт қамалда тутати. Лекин Маҳобатхон бошчилигидаги ҳинд қўшинлари Қобулни озод қилишга муваффақ бўладилар.

Мўғуллар империясидаги ички аҳволнинг ниҳоятда мушкуллашганлиги, Эрон билан бўлган муносабатларни кескинлашиши ва Қобулдаги воқеалар Шоҳ Жаҳонга Бухоро хонлиги ва Балх ҳокими билан яхши дўстона муносабатда бўлишни тақозо этади. Бинобарин, Шоҳ Жаҳон Бухоро хонлиги билан узоқ йиллар мобайнида дўстона муносабатни узмади.

1636 йилда Шоҳ Жаҳон 50 минглик қўшин билан Деканга юриш қилиб, Голконда ва Бижопурни империяга бўйсундиради. Аҳмаднагаргача бўлган ерларни ишғол қилади ҳамда ўзининг учинчи ўғли Аврангзебни Деканга ҳукмрон қилиб, ўзи пойтахтга қайтади.

1629 йилда Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос вафот этгач, Эронда ички феодал курашлар кучаяди. Айниқса, Туркиянинг Эронга қарши узлуксиз ҳужумлари натижаси ўлароқ, Эрон аввалги қудратини йўқотади. Туркия-Эрон жангларидан фойдаланган Шоҳ Жаҳон Қандаҳор ҳокимига ўз саройида катта лавозим ваъда қилиб, 1638 йилда Қандаҳорни Ҳиндистонга қўшиб олади.

Бухоро хони Надр Муҳаммаднинг (1642—1645) ҳукмронлик даври узоқ давом этмайди. У Қарши вилоятида бўлган вақтида, сарой аъёнларидан бир гуруҳи, унинг катта ўғли Абдулазизни Хўжандда хон кўтардилар. Вазиятнинг ниҳоятда мушкуллашганини сезган Надр Муҳаммадхон Балхга қочади. Надр Муҳаммадхоннинг ўғиллари унинг сўзини ва буйруқларини қабул қилмайдилар. У ўғилларига қарши курашиш мақсадида Шоҳ Жаҳондан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. «Тарихи Муқимхоний» муаллифининг ёзишича, Шоҳ Жаҳон эса Надр Муҳаммадхоннинг Қобулга қил-

ган ҳужумлари учун ундан қасос олиш, шунингдек, Балхни ўз империясига қўшиб олиш учун қулай фурсатни қўлдан бермай, дарҳол «ёрдам» беришга қарор қилади. Шоҳ Жаҳон ўзининг ўғли шаҳзода Мурад Бахшни катта қўшинга бошлиқ тайинлаб Балхга жўнатади. Орадан кўп вақт ўтмай ҳинд қўшинлари Балхни забт қилади. Надр Муҳаммад Эронга қочади. Эрон шоҳи шоҳ Аббос II (1642—1667) Надр Муҳаммадхонни яхши қабул қилади. Фақат Балхни эмас, ҳатто Бухоро тахтини қайта эгаллашга даъват қилиб, бу ишда катта қўшин билан ёрдам беражагини айтади. Лекин Надр Муҳаммадхон Эрон қўшини билан Бухорога босиб киришни маъқул кўрмай, Аббос II нинг таклифини қабул қилмайди. Надр Муҳаммадхон бирор режали қарорга келолмай, Эронда икки ярим йил туриб қолади. 1645 йилда Шоҳ Жаҳон Балхдан шаҳзода Муродбахшни чақириб олиб, ўрнига учинчи ўғли Аврангзебни ҳоким қилиб тайинлайди.

Бу вақтга келиб, Бухоро хони Абдулазизхон катта қўшин тўплаб Балхни ҳинд ҳукмронлигидан озод қилиш учун ҳозирлик кўради. Ниҳоят 1645 йилда Абдулазизхон қўшинлари Балхни қамал қилади ва тўрт ой давом этган жангдан сўнг, ҳинд қўшинлари шаҳарни ташлаб чиқадилар. Абдулазизхон Балх ҳукмронлигини укаси Субҳонқулихонга инъом қилиб, ўзи Бухорога қайтади. Шуниси диққатга сазоворки, ҳали ҳинд қўшинлари Балхни ташлаб чиқмай туриб. Шоҳ Жаҳон Балх ҳокимлигини Абдулазизхонга эмас, балки дарвешликда юрган унинг отаси Надр Муҳаммадхонга топширишни афзал кўради. Бинобарин, уни Балхга чақиртирган эди. Бироқ, Субҳонқулихон Балхга қайтиб келган отаси Надр Муҳаммадхон билан тўқнашиб қолиб, уни енгади. Энди ҳокимликдан умидини узган Надр Муҳаммадхон «иродайи ҳаж» қилиб Маккага кетади. Аммо Надр Муҳаммадхон Маккага етиб боролмайди. У 1651 йилда Эроннинг Симнон шаҳрига етганда вафот қилади.

1649 йил феврал ойида Қандаҳорни Эрон қўшинлари босиб оладилар. Шоҳ Жаҳоннинг Қандаҳорни қайтариб олиш мақсадида 1649 йил май ойида, 1652 йил ва 1653 йил апрел ойидаги қилган ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрайди. 1657—1660 йиллар мобайнида Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли валиаҳд Доро Шукуҳ билан учинчи ўғли Аврангзеб ўртасида тахт учун бўл-

ган қонли жанглар Қандаҳорни узоқ вақт эронликлар тасарруфида қолиб кетишига сабаб бўлади. Алқасос ул мин-ал-ҳақ деганларидек, Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмронлик йилларининг охириги йиллари тахтни ўз ўғилларидан муҳофаза қилиш билан ўтади. Ниҳоят, 1658 йилда Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олиб, уй қамоғида сақлайди. Қариб қолган Шоҳ Жаҳон касалга чалиниб, йиғининг зўридан кўзидан ҳам жудо бўлиб, 1666 йилда вафот этади.

Хитой тарихчиси Чен Ханшенгнинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон бобоси Акбаршоҳ вафот қилганда 13 яшар бўлган. Бобоси уни ниҳоятда яхши кўраркан. Шоҳ Жаҳон ўрта бўйли, қора кўзли, оқ юзлик, кенг пешонали киши бўлган. Унинг ўнг кўзида, бармоқларида ва чап оёғида холи бўлган, у беш ёшидаёқ саводи чиқиб, китоб ўқий бошлаган. Форс тилида равон гапирар ҳамда турк ва ҳинд тилларини ҳам ўрганиб олган эди. У ичкиликни унчалик ёқтирмас, лекин, қиличбозлик, ов қилиш, шеърят, мусиқа ва гўзал санъатга жуда қизиққан. Ҳар куни ўзига атр сепиб, атир ҳидидан лаззатланарди.

Шоҳ Жаҳон тонг саҳарда ўрнидан туриб, намозни ўқигач, сўнгра ҳукумат ишлари билан шуғулланарди. Давлат ишларидан бўшагач, қурилишларни бориб кўздан кечирарди. Тушлик қилиш учун ички ўрдага кириб, у ерда Мумтоз бегим билан овқатланарди. Кечқурун яна девонга чиқиб одамлар билан маслаҳатлашар ва уларга ўз амр-фармонларини бергач, ички ўрдага қайтиб кирарди. Кечки таомдан сўнг, хотинларнинг ашуласини тинглашни яхши кўрарди. У ўринга кириб ётиши билан парда орқасида қиссахон ҳозир бўлиб, бирор сайёҳнинг сафарномаси, тарих, ёки Муҳаммад пайғамбарнинг таржимайи ҳолларидан ўқиб берарди. Шоҳ Жаҳон ухлаб қолгунча қиссахон қисса ўқишдан тўхтамасди. Шоҳ Жаҳон бобоси Акбаршоҳ ва отаси Жаҳонгиршоҳга ўхшамади. У ҳинд динига ва католик динига бефарқ қарарди.

Шоҳ Жаҳон пойтахтни Аградан Деҳлига кўчиради. У 1639 йилдан 1656 йилгача Деҳлида «қизилтош қалъа», ўрда, боғлар, масжид ва бошқа бир неча қурилишларни вужудга келтиради. Бир масжиднинг қурилишига бир миллион рупия сарфланади. Унинг тахти тарихда «Шоҳ Жаҳоннинг товус монанд тахти» деб ном олган бўлиб, бу тахтнинг ўша даврдаги қиймати

Ўн миллион рупия деб белгиланган эди. Шоҳ Жаҳон марҳум хотини Мумтоз Маҳалнинг васиятига кўра, Аграда «Тож Маҳал» номли мақбари қурдиради. Бу мақбарани ялтироқ оқ мрамрдан қурдиради. Мақбара қурилишига 20 минг ишчи жалб қилиниб, 18 йилда қурилиб тугалланади. Тож Маҳалнинг қурилишига 40 миллион рупия маблағ сарфланади.

Умуман, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган даврда қурилиш иншоотлари кўпайиб, хазинага анча зарар етказган. Шунингдек, мамлакатни бирлаштириш учун олиб борилган уруш ҳаракатлари юз миллионлаб маблағ сарфлашга мажбур қиларди. Бинобарин, бу даврда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи анча заифлашган эди. Зотан, кўпгина вилоятларда, чунончи: Гужарот, Панжоб, Бенгалия ва бошқа вилоятларда вабо, очарчиликлар бўлиб, меҳнаткаш халқ янада оғир аҳволга дучор бўлган эди. Очарчилик ва офатнинг даҳшати шунчаликки одамлар ит гўштидан ҳазар қилмаганлар. Одам суягини янчиб, унга қўшиб сотганлар. Мана шундай ҳолат албатта Шоҳ Жаҳон салтанатини ларзага келтирмай иложи йўқ эди. Бунинг устига Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида, унинг ўғиллари ўртасида бошланиб кетган тахт учун курашлар, Шоҳ Жаҳон салтанатининг пойдеворига урилган раҳна эди.

МУМТОЗ МАҲАЛ БЕГИМ

Мумтоз Маҳал бегимнинг асли номи Аржуманд бону эди. Унинг келиб чиқиши эронли бўлиб, бобоси, отонаси камбағаллик юзасидан Акбаршоҳ даврида Эрондан Ҳиндистонга кўчиб келган эдилар. Аржуманд бонунинг бобоси Акбаршоҳ хизматига киради. Аржуманд бонунинг аммаси Нуржаҳон бегим 1611 йилда Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққач, Аржуманд бонунинг бобоси Эътиمود-уд Давла бош вазирлик лавозимига кўтарилади. Отаси Эътиқодхон (кейинчалик) Осафхон сарой бошқарувчиси лавозимига белгиланади. 1613 йилда 19 ёшли Аржуманд бону 21 ёшли шаҳзода Хуррамга (Шоҳ Жаҳон) турмушга чиқади. Ўткир ақл-идрок соҳиббаси бўлмиш Аржуманд бону тез кунда ўзининг тадбиркорлиги, нозик табиати, иффати ва тенгги йўқ ҳусни билан сарой аъёнлари ўртасида катта эътибор қозонади. Хусусан, Жаҳонгиршоҳ келини Аржуманд бонунини ниҳоят-

да эъзозларди. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўтмай Аржуманд бону саройда Мумтоз Маҳал бегим (Саройнинг кўрки) номи билан аталабошлайди.

Жаҳонгиршоҳ билан Шаҳзода Хуррамнинг ораларида чиққан айрим келишмовчиликларни Мумтоз Маҳал ҳал қилишга киришар ва бу ишни улдасидан чиқарди ҳам. Шунинг учун ҳар икки томоннинг илтифотиغا сазовор бўларди.

Шоҳ Жаҳон 1628 йил феврал ойида тахтга ўтиргач, ёш малика Мумтоз Маҳал бегим давлат ишларида эрига ёрдамлашар ва доим режалик маслаҳатлари билан эрини тўғри йўлга бошларди. Бинобарин, у саройда шоҳ маслаҳатчиси ва муҳрдорлик лавозимларини эгаллайди. Мумтоз Маҳал бегим яхши кунларда ҳам, ҳарбий сафарларда ҳам эрига вафодор ҳамроҳ ва жафокаш ҳамдard бўлган. Мумтоз Маҳал бегим 1636 йили навбатдаги сафарлардан бирида Бурҳонпур шаҳрида ўн тўртинчи фарзандини туғиш асносида 39 ёшида вафот этади. Мумтоз Маҳал бегим ҳаёт билан видолашаркан, эри Шоҳ Жаҳондан, фарзандларига меҳрибон бўлишни, бошқа уйланмасликни ва ниҳоят унга атаб дунёда тенгги йўқ ҳашаматли бир мақбара бунёд эттиришини илтимос қилади.

Шоҳ Жаҳон севимли маликаси Мумтоз Маҳал бегимнинг васиятларини бажаради. Зотан, у кейинги 30 йиллик умри давомида уйланмай ўтади. Мунис вафодор рафиқасининг номини абадийлаштириш мақсадида, унга атаб ялтироқ оқ мarmардан мақбара қурдиради. Мақбарага Мумтоз Маҳалнинг бошига қўйилган тож рамзида «Тож Маҳал» деб ном беради.

Мумтоз Маҳал бегим ўлим олдидан ўз болалари билан видолашаркан, Шоҳ Жаҳоннинг аҳволидан хабардор бўлиб, унга ғамхўрлик қилиб туришни катта қизи Жаҳоноро бегим зиммасига юклайди.

ЖАҲОНОРО БЕГИМ

Жаҳоноро бегим Шоҳ Жаҳоннинг катта қизидир. У 1614 йилда туғилган. Шоҳ Жаҳоннинг тахтга ўтириш маросимида Жаҳоноро бегим 14 ёшда эди. Шоҳ Жаҳон унга 40 минг дона ёқут жавоҳирлар инъом этиб, яна йилига 600 минг рупия миқдорида нафақа ҳам белгилаган эди.

Онаси Мумтоз Маҳал бегим вафотида Жаҳоноро бегим ўн етти ёшда эди. Эндиликда шоҳ оиласини бошқариш унинг зиммасида эди. Шоҳ Жаҳоннинг қизига бўлган меҳри янада ортади. У Мумтоз Маҳал бегимдан қолган барча бойлик ва мулкларни қизига топширади. Оқила Жаҳоноро бегим билан акаси Доро Шукӯх бир-бирларига ўта меҳрибон бўлиб, укаси Аврангзеб эса бемеҳр ва ҳудбин эди. Жаҳоноро бегим оилада ака-укаларни, ҳатто отаси билан укаси Аврангзебнинг ораларида келиб чиқадиган можароларни усталик билан бартараф қилишга моҳир эди.

Жаҳоноро бегимнинг саройда обрў-эътибори ортабориб, аста-секин онаси Мумтоз Маҳал бегимнинг маъқеини эгаллайди. Унинг жисми-исмига монанд бўлиб, ҳусн-латофатда, ақл-идрокда ва илму-одобда табиат унга саҳийлик қилган эди. Жаҳоноро бегим давлат ишларини бошқариш, ички ва ташқи сиёсат ҳамда дипломатия масалаларида отасига ўзининг жўяли маслаҳатлари билан ёрдамлашарди. Унда бобокалони Бобуршоҳга ўхшаш, маъморчилик ва ободончиликка катта қизиқиш ва ҳавас бор эди. Бинобарин, у Аградаги жомеъ масжидининг тарихини тузади. Деҳли, Сурат, Амбола, Биҳол ва Панипат шаҳарларида карвонсаройлар қурдиради. Лоҳурда эса оромбахш катта боғ барпо қилдиради. Жаҳоноро бегим мамлакатдаги ғариб-ғурабо ва фақирларга моддий ёрдамлар уюштириб, камбағаллар учун уй-жойлар қурдиради. Шунингдек, у Кашмирда «Пари Маҳал» («Парилар саройи») номли ажойиб боғ бунёд эттиради. Шаҳдхонободда эса Али Мардонхон ариғини қаздириб, нақшинкор ҳовуз қурдиради. Жаҳоноро бегим илм фан бобида ҳам қалам тебратгани тарихдан маълум. «Рисолайи Соҳибия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли асар унинг қаламига мансубдир.

1658 йилда Аврангзеб тахт талашиб, ўз акаси Доро Шукӯхни мағлубиятга учратиб, укаси Мурод Бахшни зиндонга ташлайди. Бемор, хаста отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олиб, Аградаги Қизилтош саройида қамоқда сақлайди. Укаси Аврангзебнинг ҳатти-ҳаракатларидан норози бўлган Жаҳоноро бегим мамлакатни ака-укалари ўртасида тақсимлашни, жумладан Доро Шукӯхга — Панжобни, Мурод Бахшга — Гужаротни, Шоҳ Шужъога — Банголани, Аврангзебнинг катта ўғли Му-

хаммад Султонга — Деканни бўлиб беришни маслаҳат беради. Аммо, Аврангзеб қабул қилмайди.

Ака-укаларнинг, ота-боланинг ва дўстларнинг орасига тушган низо ва уларнинг фожиали қисмати Жаҳоноро бегимни қаттиқ изтиробга солади. Дилхаста малика дунё ишларидан қўл ювиб, отасига хизмат қилиш билан ўзига таскин беради. У 1658 йилдан то 1666 йилгача бемор отаси хизматида бўлади. 1666 йилда Шоҳ Жаҳон ғарибликда, Тож Маҳал мақбарасидан кўз узмай, қизи Жаҳоноро бегим қўлида ҳаётдан кўз юмади.

Жаҳоноро бегим 1681 йилда олтмиш етти ёшида вафот этади. Гарчи, у шоҳ қизи бўлса-да, табиатан камтар ва олиҳимматлиги туфайли бойлик ҳамда шон-шуҳратларга қизиқмайди. Ҳарҳолда ўзининг васиятига мувофиқ бўлса керак, унинг қабрига қўйилган оддий қабр тошига: «Менинг қабримни яшил майсалар қопласин, зеро бир ғариб ожиза учун яшил майсанинг ўзи кифоядир», деган сўзлар ёзиб қўйилади.

ШАҲЗОДА ДОРО ШУКУҲ

Доро Шукуҳ Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли эди. У 1616 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган эди. Доро Шукуҳ Оллоҳобод, Панжоб ва Мултонда ҳукмрон бўлиб, унинг ихтиёрида 40 минг отлиқ аскар бор эди. Бинобарин, у ҳукмрон сифатида ҳаракат қиларди. Шоҳ Жаҳон Доро Шукуҳни жуда яхши кўрарди. Шунинг учун бўлса керак, у эрка ўсиб, ҳарбий салоҳиятни паст ва давлат бошқаришда унчалик уқуви йўқ эди. Гарчи, у бир неча жангларда иштирок қилган бўлса-да, ўз атрофидаги кишиларнинг кайфиятини чуқур имтиҳондан ўтказиш, уларни оғир пайтларда аҳволи руҳиясини синаш каби мулоҳазалардан йироқ эди. У ҳатто ўз қўл остидаги қўшиннинг аҳволидан бевосита хабардор эмас эди. Унинг лоқайд ва калтабинлиги шу даражада эдики, ҳатто ўзига берилган вилоятларни ҳам ўзи бошқармас, балки унинг ёрдамчилари бошқарар эдилар.

Шоҳ Жаҳон сўнгги йилларда касалга чалиниб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолади. Бинобарин, салтанат ишларини Доро Шукуҳ олиб борар ва шу йўсин билан ўз мавқеини мустаҳкамлаётган эди. Шунингдек, барча вилоят ҳокимларини янгидан тайинлаб, ўзгартириш-

га қарор қилган эди. Оталари Шоҳ Жаҳоннинг касаллигидан фойдаланган шаҳзодалар — Шоҳшужо, Аврангзеб ва Мурод Бахшлар ўз акалари Доро Шукуҳга қарши ўзаро иттифоқ тузиб, жангга отланадилар.

1657 йил ноябр ойининг ўрталарида Шоҳ Жаҳон биров тузалгандек бўлади. Бироқ, вақт ўтган эди. Бундан кейинги воқеалар яшин тезлигида ривожланаборди. Мазкур йилнинг декабрида Оллоҳободда Мурод Бахш ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Шоҳшужо эса ўзини Бенгалияда подшоҳ деб эълон қилади. 1658 йил март ойида Аврангзеб ўз қўшини билан Бурхонпурдан чиқиб, Нарбодга ўтади. Мурод Бахш эса қўшини билан Уджайна яқинига келиб, Аврангзебга қўшилади. Ушбу учрашувда Аврангзеб билан Мурод Бахш ўртасида тантанали битим имзоланади.

Ака-укалар ўртасидаги ўзаро биринчи тўқнашув 1658 йил 14 февралда Банорас яқинидаги Баҳодирпурда содир бўлади. Валиаҳд Доро Шукуҳ укалари Аврангзеб ва Мурод Бахшга қарши Қосимхон ҳамда рожа Жасвант Сингх бошчилигидаги қўшинни юборади. Доро Шукуҳнинг 35 минглик қўшини бўлса-да, бироқ қўшин орасида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Зотан, жанг асносида Қосимхон Жасвант Сингхга ҳеч қандай кўмак бермайди. Натижада Доро Шукуҳнинг қўшини Аврангзебнинг биринчи ҳамласидаёқ парокандаликка учраб, тарқалиб кетади.

1658 йилда 29- майда Агра ёнидаги Самугархда энг катта, ҳал қилувчи жанг бўлади. Бу жангда Доро шукуҳ 50 минглик қўшинга ўзи қўмондонлик қилади. Бироқ, мазкур қўшин турли-туман ҳарбий бўлинмалардан ташкил топган эди. Бинобарин, ражпутлар ҳамда Доро Шукуҳнинг шахсий бўлинмаларидан бошқа бўлинмаларга ишониб бўлмасди. Чунончи, Доро Шукуҳнинг эътиборли амирларидан бири Халилуллохон жанг бошланмасиданоқ Аврангзебга сотилган эди. Жанг Доро Шукуҳнинг мағлубияти ва Аврангзебнинг галабаси билан якунланади. Доро Шукуҳнинг бир неча етук саркардалари; жумладан 9 ражпут ва 19 мусулмон саркардалари бор эди. Мазкур жанг тахт учун курашнинг ҳал қилувчи якуни бўлади.

Самугарх жангидан сўнг Доро Шукуҳ Панжобга қочади. 1658 йил июн ойида Аврангзеб пойтахт Аграга киради ва отаси Шоҳ Жаҳонни асир олиб, уй қамоғи-

га солади. Шундан сўнг Аврангзеб иттифоқчиси, укаси Мурод Бахшни ҳам ушлатиб зиндонга ташлайди.

Доро Шукуҳ ўзига тобеъ оз сонли аскарлари билан бир неча ойгача Биас дарёси қирғоқларида жон сақлайди. Аврангзеб ҳар хил макр-хийлалар ишлатиб, Доро Шукуҳ аскарлари орасида низо чиқаришга муяссар бўлади. Натижада Доро Шукуҳ Лохурни ташлаб Мўлтонга, у ердан Синдга, кейинчалик Гужаротга қочади. Бу пайтда Рожа Жасвант Сингҳ Доро Шукуҳга ёрдам бериш истагини билдирган эди. Бироқ, Аврангзеб рожа Жай Сингҳ ёрдами билан рожа Жасвант Сингҳни ўзига оғдириб олади.

1659 йил март ойида Аврангзеб Доро Шукуҳ кўшинининг орқа томонидан ўтиб, қаттиқ зарба беради. Бу муваффақиятсизликдан сўнг Доро Шукуҳ Аҳмадободга бориб, у ердан Қандаҳор орқали Эронга ўтиш мақсадида Синдга чекинади. Доро Шукуҳ белужларнинг Дадар вилоятининг султони Малик Жевондан бошпана сўрайди. Зеро, бир вақтлар Доро Шукуҳ Малик Жевоннинг ҳаётини сақлаб қолганди. Эндиликда ўзининг бошига оғир кун тушганда унинг садоқатига умид боғлаган эди. Аммо, Малик Жевон нонкўрлик қилиб, Доро Шукуҳни ушлаб, Аврангзеб кишиларига топширади. 1659 йил 30 августда Доро Шукуҳ қатл қилиниб, кесилган бошини лаганга солиб, қамоқда бемор ётган Шоҳ Жаҳонга киритадилар.

Доро Шукуҳнинг ўғли Сулаймон Шукуҳ 1658 йилда Гархвил рожасининг ҳузурига қочиб борган эди. Бироқ, 1660 йилда у Аврангзеб одамлари тарафидан қўлга олиниб, Гвалиор қалъасига қамалади. У ерда, Аврангзебнинг буйруғига биноан шаҳзода Сулаймон Шукуҳга аста-секин таъсир этувчи заҳар берилиб, 1662 йилда қамоқда вафот қилади.

ШАҲЗОДА ШОҲ ШУЖЪО

Шоҳ Шужъо Шоҳ Жаҳоннинг иккинчи ўғли бўлиб, 1617 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган. Шоҳ Жаҳон бу ўғлига Бенгалия вилоятининг ҳокимлигини инъом қилган эди. Шоҳ Шужъо Бенгалияда 17 йил ҳукмронлик қилди. Шоҳ Шужъо табиатан ялқов вадангаса киши эди. Гарчи гоҳида ғайратди жўш уриб, катта ишларга бел боғласа-да, бироқ кўзлаган ишини охиригача олиб бораолмас эди.

Оталарининг касаллигидан фойдаланган Шоҳ Шужъо, Аврангзеб ва Мурод Бахшлар акалари Доро Шукухга қарши курашиш мақсадида ўзаро иттифоқ туздилар. Иттифоқ шартномасига мувофиқ Шоҳ Шужъо ўз қўшини билан укалари Аврангзеб ва Мурод Бахш қўшинига Агра яқинида қўшилиши лозим эди.

1657 йил декабрида Бенгалияда Шоҳ Шужъо ўзини подшоҳ деб эълон қилади.

1658 йил 14-февралда ака-ука шаҳзодалар ўртасидаги ўзаро биринчи уруш бошланиб кетади. Бу жанг Банорас яқинидаги Баҳодирпурда бўлиб, Доро Шукух ўз ўғли Сулаймон Шукух бошчилигидаги йирик қўшинни укаси Шоҳ Шужъо қўшинига қарши ташлайди. Шаҳзода Сулаймон Шукух жангда ғолиб келиб, амакиси Шоҳ Шужъо қўшинини мағлубиятга учратади. Шоҳ Шужъо жанг майдонидан қочиб Оллоҳобод томонга бориб жон сақлайди ва янгидан қўшин йиғиб Аграга юрмоқчи бўлади. Аммо 1659 йил 5-январда Ҳажвда бўлган жангда, Аврангзеб ўзининг иттифоқчиси бўлган кичик акаси Шоҳ Шужъога ўнгланмас зарбани беради.

Шоҳ Шужъо Ҳажвдаги жангда ўз укаси Аврангзебдан енгилиб мағлубиятга учрагач, қолдиқ қўшинлари билан Бенгалияга кетади. Аммо Аврангзеб Шоҳ Шужъони тақиб қилишни ўзининг катта ўғли Муҳаммад Султон билан сарой бош вазири Мир Жумлага топширади. Шоҳ Шужъо жияни Муҳаммад Султон билан махфий равишда музокара юритиб, ўз қизи Гулруҳ бегимни Муҳаммад Султонга хотинликка беришни ваъда қилади. Лекин шоҳ қўшинига қўмондонлик қилувчи Мир Жумла Шоҳ Шужъонинг қароргоҳи Тандани ўраб, хавф остида қолдиради. 1660 йил май ойида Шоҳ Шужъо ўз оиласи ва қирқ нафар навқарлари билан Бенгалиядан чиқиб, Бирма чегарасидан ўтиб, Аракан ўрмонига қочиб боради. Кейинчалик голландияликларнинг маълумотига қараганда, 1661 йили Шоҳ Шужъо ва унинг бола-чақалари Аракандаги маҳаллий Мағҳ қабиласи томонидан ўлдириб юборилган.

ШАҲЗОДА МУРОД БАХШ

Мурод Бахш Шоҳ Жаҳоннинг тўртинчи кенжа ўғли бўлиб, 1621 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган.

Шоҳ Жаҳон Мурод Бахшга Гужарот ҳокимлигини инъом қилган эди.

Мурод Бахш акаси Шоҳ Шужъога нисбатан жўшқин, ғайратли бўлсада, бироқ хузур-ҳаловат ва кайф-сафонинг кетидан қувган, нодон киши эди. У қанчалик шижоатли бўлмасин, акаси Аврангзебнинг хийла-найранглари қаршисида дош беролмасди. Унинг бемулоҳаза ҳатти-ҳаракатлари ўзи учун ҳам, салтанат учун ҳам фойда келтирмасди.

1657 йилда Мурод Бахш кичик акаси Аврангзебнинг макрига учиб катта акаси Доро Шукӯҳга қарши курашишга жазм қилади. Бу пайтда отаси Шоҳ Жаҳон касал ётарди. Мурод Бахш акалари Шоҳ Шужъо ва Аврангзеблар билан иттифоқ тузади. 1657 йил декабр ойида Оллоҳободда Мурод Бахш ўзини подшоҳ деб эълон қилади. 1658 йил март ойида Аврангзеб ўз қўшини билан Бурхонпурдан чиқиб Нарбодга келади. Мурод Бахш ҳам ўз қўшини билан Ўжайна яқинида Аврангзебга қўшилади. Ана шу учрашувда Аврангзеб билан Мурод Бахш ўртасида тантанали битим имзоланади. Битимга мувофиқ, агар Доро Шукӯҳ мағлубиятга учраб, ғалаба қўлга киритилса, Панжоб, Афғонистон, Кашмир ва Саид Мурод Бахш тасарруфига ўтади ва у мазкур вилоятларда мустақил ҳукмрон бўлиб қолиши баён қилинади.

1658 йил 15 апрелда Доро Шукӯҳ ўзининг 35 минглик қўшинига рожа Жасвант Сингҳ ва Қосимхонни саркарда тайинлаб, Аврангзеб ва Мурод Бахшга қарши юборади. Ҳар икки томоннинг қўшинлари Ўжайна яқинида бир-бирлари билан тўқнашадилар. Бироқ, Доро Шукӯҳ қўшинида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Бинобарин, жанг Доро Шукӯҳнинг мағлубияти билан тугайди.

1658 йил июн ойида Аврангзеб укаси Мурод Бахшни ушлатиб зиндонга ташлайди. Мурод Бахш Гвалиор зиндонида уч йил азоб-уқубатда кун кечиради. Ниҳоят 1661 йилда Аврангзебнинг буйруғи билан Мурод Бахшнинг боши кесилади. У 41 ёшида оламдан ўтади.

АБУ ЗАФАР МУҲИЙИДДИН МУҲАММАД Аврангзеб Оламгир

Аврангзеб Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли бўлиб, 1619 йил 24 сентябрда (1028 йил 15-зулқаъда ойида) ту-

ғилган. Онаси Мумтоз Маҳал бегимдир. Аврангзеб ёшлигиданоқ ака-укаларига нисбатан анча қобилиятли, совуққон, уздабурон, ҳийла ва найранг ишлатишга мөҳирлиги билан ажралиб турарди. У ёшлигиданоқ диндорлик билан ном чиқаришга ҳаракат қилар ва риёкорлик билан «умримни ибодат билан ўтказмоқ учун Маккатуллога бориб, бу фоний дунё ишларидан қўл юваман» деб юрарди. У оддий халқ кўзига ўзини авлиё қилиб кўрсатарди. Зэтан, Аврангзеб ўқимишли ва билимдон киши бўлиб, қуръонни ёддан билар, таллайгина ғазалларни ёддан ўқир, ўзи ҳам ғазаллар ёзарди. Аммо қаттиққўл, кучли иродали, бировнинг ҳақидан қўрқмайдиган, қон тўкишни оддий бир зарурат деб билувчи тошбағир киши эди.

Отаси Шоҳ Жаҳон 1636 йилда Аврангзебни Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. 1644 йилда Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳонга қарши ҳаракат бошлайди. Шоҳ Жаҳон бу исёнкор ўғлини Декан ҳокимлигидан азл қилиб, Балх вилоятида турган қўшинларга бошлиқ қилиб жўнатади. Кейинчалик Гужарот ва у ердан Бадахшонга юборади. 1652 йилда Аврангзеб яна Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинланади.

1656 йил февралда Аврангзеб Голконда беклигига қарши уруш бошлайди. 1657 йилда Бижопур беклигини қўшиб олиш учун отаси Шоҳ Жаҳонга ҳийла ишлатади. Чунончи, 1656 йил ноябр ойида Бижопурнинг ҳукмдори Муҳаммад Одилшоҳ вафот этади. Унинг ўрнига марҳумнинг ёш ўғли Али Одилшоҳ II келади. Аврангзеб мазкур ёш ҳукмдор ҳақида Шоҳ Жаҳонга шундай хабар йўллайди. «Гўё Бижопурнинг ҳозирги ҳукмдори Али Одилшоҳ II, марҳум Муҳаммад Одилшоҳнинг ўғли эмас, балки келиб чиқиши номаълум, фақат у марҳум ҳукмдорнинг ҳарамиди тарбияланган, холос».

Шоҳ Жаҳон Бижопур масаласини ҳал қилишни Аврангзебнинг ихтиёрига топширади. Бундан фойдаланган Аврангзеб, Бидорни забт қилади ва Бижопурга тажовузқорона ҳужум бошлайди. Бижопур султони Али Одилшоҳ II Деҳли билан музокара бошлайди. Шоҳ Жаҳон бу масалани адолатли ҳал қилишни катта ўғли Доро Шукуҳга топширади. Доро Шукуҳ ишни муфассал текшириб кўриб, масалани Султон Али Одилшоҳ II фойдасига ҳал қилади. Шоҳ Жаҳон Бижопурга қарши уруш ҳаракатларини дарҳол тўхтатиш ҳақида Ав-

рангзебга фармон юборади. Аврангзеб Бижопур султони билан сулҳ тузиб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Мана шу воқеадан сўнг кўп ўтмай Шоҳ Жаҳон касал бўлиб ётиб қолади.

Темурий шаҳзодаларнинг орасида тахт учун кураш тасодифий ҳол эмас, балки одат тусига кириб қолган эди. Бироқ, Шоҳ Жаҳоннинг фарзандлари ўртасида вужудга келаётган тахт учун ўзаро кураш, қонли урушларга айланиб кетди. Чунки уларнинг ҳарбий кучлари бир-биридан кам эмас, боз устига сарой аёёнлари гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир шаҳзода томонида турарди.

Оталари Шоҳ Жаҳоннинг касал бўлганидан фойдаланган ака-ука Аврангзеб, Шоҳ Шужо ва Мурад Бахшлар ўзаро иттифоқ тузиб, акалари Доро Шукӯҳга қарши курашишга бел боғладилар. 1650 йил 14-феврал ойида ака-укалар ўртасидаги биринчи уруш Банорас яқинидаги Баҳодирпурда бўлиб ўтади. Бу жангда Аврангзеб акаси Доро Шукӯҳнинг 35 минглик қўшинини тор-мор келтиради. 1658 йил 15 апрел ойида ҳар икки томоннинг қўшини Ужайна яқинида тўқнашиб, Доро Шукӯҳ қўшинининг мағлубияти билан тугайди.

1658 йил 29-майда ҳал қилувчи энг катта жанг Агра ёнидаги Самугарҳда юз беради. Бу жангда 50 минглик қўшинга Доро Шукӯҳнинг ўзи қўмондонлик қилади. Шунга қарамай, Доро Шукӯҳ қўшини катта талофат кўради. Бунга сабаб қўшин саркардалари орасида сотқинлар мавжуд бўлиб, ҳали жанг бошланмасданок Аврангзеб билан тил бириктирган эдилар. Доро Шукӯҳ жанг майдонини ташлаб Панжобга қочади. Аврангзеб Аграга кириб, бемор ётган отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олади ва уй қамоғига ҳукм қилади. Аврангзеб айғоқчилари томонидан Доро Шукӯҳ ҳам қўлга туширилиб, Аврангзебнинг фармониغا кўра, 1659 йил 30 август куни Доро Шукӯҳни қатл қилиниб, мақтулнинг калласини лаганга солиб, қамоқда бемор ётган отаси Шоҳ Жаҳонга киритади.

Аврангзебнинг иккинчи акаси Шоҳ Шужо таъқибдан қочиб, Бирма чегарасидан ўтиб Аракан ўрмониغا бориб яширинади. Кейинчалик 1661-йилда Шоҳ Шужо ва унинг бола-чақаси маҳаллий Мағҳ қабиласи кишилари томонидан ваҳшийларча ўлдириб юборилади. Аврангзеб Шоҳ Шужо билан махфий музокара олиб

борган ўз ўғли шаҳзода Муҳаммад Султонни эса зиндонга ташлайди. Шаҳзода Муҳаммад Султон 12 йил зиндонда яшаб, 35 ёшида зиндонда вафот этади. Шоҳ Жаҳон эса 1658 йил июн ойидан то умрининг охири — 1666 йил 22 январгача Агра шаҳридаги «қизил қалъа»да Мумтоз Маҳал бегим учун атаб қурдирган саккиз қиррали мрамор шийпон — «Мусаммойи бурж»да яшаб, суюкли хотини мақбараси — Тож маҳалдан кўз узмай, ғарибликда вафот этади.

Гарчи ўзининг асли номи Муҳийиддин Аврангзеб (тахт беаги, тахт ярашиғи) бўлса-да, тахтга ўтиргач, ўзини Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб Оламгир деб эълон қилади. Бинобарин, тарихда «Аврангзеб оламгир» номи билан машҳурдир.

Аврангзебнинг ҳукмронлик даври (1658-1707) Ҳиндистонда бобурийлар салтанати қуёшининг қиёмга чиққан даври бўлади. Агар рамзий маънода таққосланса — бобурийлар салтанатининг мезанасига ўрнатилган ҳилол ой — 14 кунлик тўлиқ ойга айланган эди.

Аврангзеб тахтга ўтиргач, ўз ҳокимиятини кенгайтириш учун тўхтовсиз жанглар олиб борди. Аврангзебнинг ҳукмронлик даврини тарихчилар икки фаслга бўладилар. Биринчи фасл 1658-1681 йиллар бўлиб, Аврангзебнинг диққат марказида асосан ғарби шимолий ва шарқи шимолий Ҳиндистондаги воқеалар турарди. Аврангзеб бу ерда ражпутларга қарши жанглар олиб бориш ва шимолий Ҳиндистоннинг шарқий ва ғарбий чегараларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Унинг ҳукмронлигининг иккинчи фасли — 1682-1707 йилларда эса, у асосан ўз диққатини мамлакатнинг жанубий қисмидаги воқеаларга қаратади. Зотан, бу ерда Шиваджи маратхлар давлатини тузган эди. Бу давлат аслида 1674 йилда расман мустақил деб эълон қилинган бўлса-да, Аврангзеб салтанатига тинчлик бермас эди. Бинобарин, Аврангзеб ҳукмронлик даврининг икинчи палласида энг яхши ҳарбий саркардалари ва сарой аъёнлари билан Жанубда яшашга мажбур бўлади. Чунки бу ерда муҳим воқеалар содир бўлаётган эди.

Аврангзеб ўзининг 49 йиллик ҳукмронлик даврида, ота-боболари каби меъморчилик, қурилиш, адабиёт ва санъат ривожини учун қайғурмайди. Акбаршоҳнинг динлар тенглиги сиёсатига амал қилмайди. У ислом динидан бошқа динни ва сунна мазҳабидан бошқасини тан ол-

майди. Унинг раҳбарлигида Ҳиндистонда «Шаръий фатволар мажмуаси» яратилиб, унга «Фатавойи Оламғарий» деб ном берилди. Бундан кейинги адолатли суд ишлари мазкур қонунлар тўплами асосида олиб борилдиган бўлади.

Авраңгзеб ҳинд халқининг бошига кўп кулфатлар солади. У 1679 йилда мусулмон бўлмаган халқларга солинадиган «Жузъи хон» солиғини қайтадан жорий қилади. Ҳинд халқининг ибодатхоналаридаги олтин ва кумуш жиҳозларни хазина (байтулмол) фойдасига тортиб олиб, ибодатхона биноларини эса масжидга айлантиради. Масалан, Удайпур ва Читорнинг ўзида 200 ибодатхона бузиб ташлангани тарихдан маълум. 1665 ибодатхона бож тўловни ҳақидаги фармон эълон қилинади. Фармонга мувофиқ, мусулмон савдогарларидан 2,5 фоиз, ҳинди савдогарларидан эса 5 фоиз бож олиш қонун билан тасдиқланган, эди. 1669 йил Авраңгзеб барча вилоят ҳокимларига мусулмон бўлмаган аҳолининг ҳамма мактаб ва ибодатхоналарини бузиб ташлашга фармон беради. 1671 йилда барча маҳкамаларда ишловчи котиблар ва бошқа хизматчилар мусулмонлардан бўлиши лозимлиги ҳақида фармон беради. Бироқ, котиблар ҳиндлардан бўлмаслиги мумкин эмаслиги маълум бўлгач, ярни ҳиндлардан ярни мусулмонлардан бўлиши ҳақида қўшимча фармон берилди. 1695 йилда ражпутлардан ташқари барча хиндлар тахтиравонда юриши, фил ва зотли отларга миниб юриши, шунингдек, қуроли олиб юриши ман этилади. Авраңгзебнинг бундай ички сиёсати, мамлакатда жуда катта норозиликларга олиб келади. Тинимсиз жангу жадалларда тинкаси қуриган халқ учун бу фармонлар оғир юк эди. Бинобарин, мамлакатнинг ҳар ер-хар ерида халқ қўзғолонлари, ҳокимлар фитнаси ва амалдорлар исёни кўтарила бошлади. 1690 йилга келганда Авраңгзеб салтанати ўзининг энг юқори поғонасига чиққан эди. Гўё бутун Ҳиндистон мамлакати Авраңгзеб оёғи остида тургандек эди. Бироқ, ҳақиқатни олганда ҳамма нарса қўлдан кетган, мамлакатда бобурийлар салтанати инқирозга юз тута бошлаган эди. Мамлакатда ражпутлар, маратхлар қўзғолони авжга чиқади. Ҳатто Авраңгзебнинг тўртинчи ўғли Муҳаммад Акбар ҳам ражпутлар томонига ўтиб, 1681 йил январ ойида ўзини подшоҳ деб эълон қилади.

Авраңгзеб 49 йил ҳукмронликда сўнг 1707 йилда 89 ёшида Аҳмадобод шаҳрида вафот этади. «Тазкират-ул-

ҳавотун» номли асарида ёзилишича, Аврангзебнинг беш ўғли ва беш қизи бўлган. Уғиллари — Муҳаммад Султон Муаззам Шоҳ (кейинчалик Баҳодиршоҳ), Аъзам Шоҳ, Муҳаммад Акбар ва Ком Бахш, қизлари Зубдатнисо, Зебуннисо, Зийнатнисо, Бадриннисо ва Меҳриннисолардир.

ЗЕБУННИСО БЕГИМ

Зебуннисобегим Бобурнинг панневараси Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб (тахт беаги) Оламгирининг қизидир. Унинг онаси Дилрасбону бегим Шоҳнавозхоннинг қизи бўлиб, Бобурнинг Гулбадан исмли қизига бориб туташади. Зебуннисо бегим 1639 йил феврал ойида (1048 йил шаввол ойи) Деҳлида туғилган.

Зебуннисо бегим ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям қўлида савод чиқарган. Аврангзеб Зебуннисо бегимнинг шоирлик истеъдодини сезгач, унга ўз даврининг етук олимларидан Мулло Муҳаммад Ашраф Исфаконий ва Мулло Жевонни муаллим қилиб тайинлайди. Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, уста танбур чертувчи созанда ва моҳир ҳаттот бўлиб етишади. Араб ва форс тилларининг сарфу наҳв (морфология ва синтаксис)ини, фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштиради. У настаълиқ, насҳ ва шикаста хатларини зўр маҳорат билан ёзган. Шу боис қуръонни бир неча маротаба ҳуснихатда кўчирган ва ёддан қироат билан ўқиган.

Зебуннисо бегимнинг чиройли бир девони бўлган. Яна тасаввуф фалсафасига оид «Мунис ул-арвоҳ» номли асари ҳам бўлган. Тафсири соҳасида 769 варақли қўлёзмадан иборат «Зеб ат-тафосир» (гўзал тафсирлар)ни ёзади. Бундан ташқари илоҳиётга оид «Зеб ан-нашаот» номли асар ёзиб, уни ўз устозига бағишлайди. Шунингдек, Ҳиндистон мусулмонлари орасида дастуруламал бўлиб қолган «фатавойи Оламгирий» («Шариат қонунлари мажмуаси») номли асарини форс тилига таржима қилдиради. Зебуннисо бегим ҳимматли ва саҳоватли бўлган. У ўз замонасининг олимлари, шоирлари ва санъат аҳлларига ғамхўрлик ва ҳомийлик қилган, хуллас илм ва фаннинг ривожига муҳим ҳисса қўшган. Зотан, «Олами ислом» тазкирасида қайд этилган «Отаси Аврангзеб ҳукмдорлик билан қозонаолмаган шуҳратни

Зебуннисо бегим илм ва одоб билан қўлга киритади» ибораси фикримизнинг далилидир.

Зебуннисо бегим умрининг охиригача жуфтликни ихтиёр қилмади. «Мунтахабут-таворих» муаллифининг ёзишича, Зебуннисо бегим кунлардан бир кун опасиникига меҳмон бўлиб боради. Иттифоқо, опасини тўлғоқ тутиб қаттиқ азоб чекиб, ўлим билан олишаётган пайтига тўғри келади. Шунда Зебуннисо бегим — агар жуфтликни оқибати шу бўлса, дунёдан тоқ ўтганим бўлсин,— деб аҳд қилган экан. Кўпгина тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, Зебуннисо бегим ёшлигида Оқилхон Розий исмли шоир табиат бир йигитга кўнгили беради. Оқилхон Розий ҳам Зебуннисо бегимга ишқий мисралар йўллаб турган. Аммо Оқилхон Розийнинг қайси бир жиҳати шоҳ Аврангзебга маъқул келмас, бинобарин, ошиқ-маъшукларнинг пинҳона учрашувларини таъқиб остига олади. Ривоятлардан бирида айтилишича, кунлардан бир кун Зебуннисо бегим билан Оқилхон Розий боғда учрашиб турганларида, тасодифан Аврангзеб боққа кириб келади. Дарҳол ошиқ-маъшуклар ўзларини панага олишади. Боғнинг бир четида катта зиёфатлар учун қазилган ер ўчоққа ўрнатилган катта дош қозон мис қопқоғи билан турар эди. Оқилхон Розий шоҳ ғазабидан чўчиб, ана шу қозон ичига тушиб олиб, устидан қопқоғини ёпади. Шоҳ Аврангзеб Оқилхон Розийнинг беркинганини кўриб қолади ва тўғри қозон қопқоғининг устига чиқади ва баковулни чақириб, ўчоққа олов ёқишни буюради. Ўчоққа олов ёқилиб, қозон қизийди, қопқоқ остидан жизгинак ҳид билан тутун чиқади-ю, аммо ҳеч қандай нидо эшитилмайди. Аврангзеб қопқоқдан тушиб, баковулга қопқоқни очишни буюради. Қопқоқ очилганда қозонда ярим қорайган Оқилхоннинг жасади кўрилади. Иккинчи бир ривоятда, кўзойнакли илон солинган қафасга ташлаб, илон заҳри билан ўлдирилган,— дейлади.

Оқилхон Розийнинг ўлиmidан сўнг Зебуннисо бегим қалбида янги ёр учун ўрин қолмайди. У поёнига етмаган ишқий дostonини куйлаб ўтади. Зебуннисо бегим 1702 йилда 63 ёшида Деҳлида вафот этади. У Деҳлидаги «Зарзари» қабристонига дафн этилган. Зебуннисо бегимнинг қабр тошига шоиранинг ғоят камтарлик билан айтган куйидаги байти ёзилган: «Бағайри сабза напўшад касе мазори маро, ки қабрпўши ғайрибон ҳамин гиёҳ бас аст». (Ҳеч ким менинг қабримни сабзадан ўзга

нарса билан ёпмасин ғариблар қабрини ёпмоқ учун шу ғиёҳнинг ўзи басдир).

Зебуннисо ўз даври анъанасига кўра, форс ва араб тилларини қунт билан ўрганган. Шу тилларда ғазаллар битган. Зебуннисо бегим Мирзо Бедилнинг қизига мураббийлик қилиб, уни камолотга етказган.

ШАҲЗОДА МУҲАММАД СУЛТОН

Муҳаммад Султон Аврангзебнинг катта ўғли бўлиб, 1637 йилда туғилган. Муҳаммад Султон бобоси Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмдорлик даврининг охиридаёқ бир неча юришларда отаси Аврангзеб билан бирга қатнашган. Бинобарин, ҳарбий салоҳияти анча бор эди.

1659 йил 5 январда Аврангзеб ўз акаси Шоҳшужьони Ҳажвда тор-мор қилгач, Шоҳшужьо Бенгалияга қочади. Аммо, Аврангзеб Шоҳшужьони таъқиб қилишни ўғли Муҳаммад Султон билан саркарда Мир Жумлага топширади. Шоҳ Шужьо махфий равишда Муҳаммад Султон билан келишув тузади. Келишувга кўра, Шоҳ Шужьо ўз қизи Гулруҳ бегимни Муҳаммад Султонга хотинликка бермоқчи бўлади, шаҳзода таклифни қабул қилади. Гарчи эндиликда Шоҳ Шужьо учун Муҳаммад Султон тарафидан хавф-хатар бўлмаса-да, бироқ Мир Жумланинг жанговарлик фаолияти кундан-кунга ўсиб борарди. Ниҳоят, Шоҳ Шужьо жойлашган қароргоҳи Танда шаҳари Мир Жумла қўшинлари томонидан ўраб олинади. 1660 йил май ойида Шоҳ Шужьо ўзининг қирқта тарафдорлари ва оиласи билан Бенгалияни ташлаб, Бирма чегарасидан ўтиб — Аракан ўрмонига қочади.

Шоҳ Шужьо қочиб кетгач, Бенгалиядаги уруш ҳаракатлари тўхтайтиди. Муҳаммад Султон отаси Аврангзеб ҳузурига қайтиб келади. Бироқ, Муҳаммад Султоннинг амакиси билан бўлган махфий музокаралари Мир Жумла томонидан Аврангзеб қулоғига етказилган эди. Аврангзеб, Муҳаммад Султон қилмишларидан ғазабланиб, гўё, уни тахтга даъвогар сифатида айблаб, зиндонга ташлайди. Хитой тарихчисининг ёзишича, Аврангзебнинг кичик қизи, отасининг бу ҳаракатига қарши тургани учун уни ҳам акаси ёнига қамайди. Ниҳоят ака-сингил қолган умрларини хор-зорлик билан қамоқда ўтказиб, зиндонда вафот қиладилар. Муҳаммад Султон 1671 йилда 35 ёшида зиндонда вафот этади.

АЪЗАМ ШОҲ

Аъзам Шоҳ Аврангзебнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1643 йилда туғилган. Шаҳзода Аъзам Шоҳ отаси Аврангзебнинг вафотида укаси Ком Бахш билан бирга Деканда ҳоким эди. Отасининг вафотини эшитгач, тахтга даъвогар бўлиб, Аграга қараб юради. Аъзам Шоҳ 65 минг отлиқ ва 45 минг пиёда аскар билан пойтахт Аграга яқинлашади. Аммо, Аграда ҳокимиятни қўлга олган укаси шаҳзода Муаззам (Шоҳ Олам) нинг қаршилигига учрайди. 1707 йил 18-июнда Агра ёнида бўлган жангда Аврангзеб даврида зўр эътиборга эга бўлган Асадхон ва унинг ўғли Зулфиқорхон Аъзам Шоҳ тарафда турадилар. Шунга қарамай, Аъзам Шоҳ жанг майдонида катта талофот кўриб, мағлубиятга учрайди. Бу жангда ҳар икки томондан 10 минг киши ҳалок бўлади. Аъзам Шоҳ бутунлай тор-мор қилиниб, унинг ўзи ва икки ўғли жангда ҳалок бўладилар.

ШАҲЗОДА МУҲАММАД АКБАР

Муҳаммад Акбар Аврангзебнинг учинчи ўғли бўлиб, 1647 йилда туғилган. Муҳаммад Акбар Аврангзебнинг бир неча жангларида қатнашади. 1679 йилда махаранлар устига қилинган юришда асосан Муҳаммад Акбар бошчилик қиларди. Махаратхлар жангда енгилсалар да, бироқ жангни тўхтатмайдилар. Улар тоғ ва саҳроларга тарқалиб, шоҳ аскарига тинчлик бермайдилар. Муҳаммад Акбар бир неча марта тасодифий ҳамлалардан қутулиб қолади ва уларга қарши курашда ҳеч бир иш чиқараолмайди. Бу аҳволдан ғазабланган Аврангзеб, ўғли Муҳаммад Акбарни Марварга жўнатиб, Марвардаги қўшинга бошлиқ қилиб иккинчи ўғли Аъзам Шоҳни саркарда қилиб тайинлайди.

Худди шу пайтда Муҳаммад Акбар Шоҳга қарши қўзғолон кўтарган ражпутларга келиб қўшилади ва ўз стасини тахтдан туширилган деб эълон қилади ҳамда 1681 йил январда ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Муҳаммад Акбарнинг бу хиёлати маҳараж Раж Сингхнинг таъсир эди. Бироқ, 1680 йил октябрь ойида Раж Сингх вафот қилади. Унинг ўрнига ўтирган Жай Сингх бир неча вақт давомида ҳеч қандай ҳаракатга бошчилик қилмайди. Натижада, Муҳаммад Акбарнинг қилган ҳара-

кати анча кечикишига сабаб бўлади. Шунга қарамай, 1681 йилда Муҳаммад Акбар Ажмирга қарши юриш бошлайди. Чунки бу пайтда Шоҳ Аврангзеб Ажмирда эди. У тезкорлик билан ҳаракат қилмайди. Аксинча, иккиланиб, сусткашлик қилади. Бу даврда шоҳ қўшинининг қудрати икки баробар ошиб, кетади. Бу жангда Муҳаммад Акбарнинг ўнг қўли Таҳовархон ўлдирилгач, қўшин, орқага чекинади. Худди шу аснода Аврангзеб Муҳаммад Акбар номига қалбаки ёзилган «мактуб»-ни ражпутлар қароргоҳига хуфиёна ташлаттиради. Мактуб Аврангзеб қўли билан ёзилган бўлиб, гуё ўғли Муҳаммад Акбарни «ҳеч нарсдан хабарсиз, анқов ражпутларни ўлимга етаклаб келишнинг энг яхши усулини ўйлаб топгани учун»— уни кўкларга кўтариб мақтаган эди.

Бу мактуб Ражпутлар орасига келиб тушгач, Муҳаммад Акбарга ишончсизлик кучайиб, ундан юз ўгирадилар. Муҳаммад Акбарнинг ҳаёти хавф остида қолади. Бирлашган кучлар тарқайди ва Муҳаммад Акбар ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун қочишга ҳаракат қилади. Аммо, Дургадас мактубнинг сохталигини аниқлагач, Муҳаммад Акбарни ўз паноҳига олади ва қуролли кишилар назорати остида маратх ҳукмдори Самбхужининг саройига олиб бориб қўяди.

Маратхлар ҳукмдори Шиважининг ўғли Самбхужи жасоратли одам эди. Лекин маишатни яхши кўрарди. У Шоҳ Аврангзеб томонидан яқинлашиб келаётган хавфни хатарли даражада таҳлил қилмас, бинобарин асосий кучни шоҳга қарши қўйиш ўрнига, майда бўлақларга бўлиб ташлаб, майда душманларга қарши курашишга ҳаракат қиларди. 1682 йил 22 мартда Аврангзеб ўзининг уч ўғли ва энг жасоратли лашкарбошилари билан бирга Аврангбодга келади. Унинг мақсади маратхлар ҳукмрони Самбхужига қатъий зарба ва исёнкор ўғли Муҳаммад Акбарни киритиш эди. Бу пайтда Муҳаммад Акбар маратхлар ҳукмдори инжиқ ва тажанг Самбхужи билан жанжаллашиб қолади ва денгиз орқали қайиқда сузиб Эронга ўтиб кетади. У 1705-йилда Эронда вафот этади. Муҳаммад Акбарнинг катта ўғли Шоҳ Олам 1677 йилда Голконда ҳукмдори билан ўз сулоласи ва тож-тахтни сақлаб қолиш мақсадида музокара юритади. Бироқ, Шоҳ Оламнинг бу ҳаракати хонлик деб қаралади ва Аврангзеб набираси Шоҳ Оламини зиндонга ташлайди ва Шоҳ олам зиндонда етти йил ётгач, озодликка чиқади.

ШАҲЗОДА КОМ БАХШ

Ком Бахш Аврангзебнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1667 йилда туғилган. Ком Аврангзеб вафотида Деканда эди. Отаси Аврангзеб тахтига ўтирган Шоҳ Олам (кейинчалик Баҳодиршоҳ) укаси Аъзамшоҳни ўлдиргандан кейин ҳам тинчимади. У қўшин тортиб мамлакатнинг жанубига, яъни кичик укаси шаҳзода Ком Бахшга қарши юриш қилди. 1709 йил 13 январда Баҳодиршоҳ ўз қўшини билан Ҳайдарободга келиб Ком Бахшни тормор қилади. Урушда Ком Бахш яраланиб ўлади.

МУАЗЗАМ ШОҲ (ШОҲ ОЛАМ)

Муаззам-шоҳ Аврангзебнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1645 йилда туғилган. Шоҳ Олам ғайратсиз ва қўрқоқ одам эди. У Деканда ўн бир йил ҳокимлик қилади. Унинг асосий ёрдамчиси Далирхон очиқ-ойдин унга қарши чиқади. Шоҳ Олам билан Далирхон ўртасидаги душманлик — ҳусумат шу даражага бориб етадики, гўё Деканда шоҳга тегишли мулкларда ўзаро уруш кетаётгандек эди. Умуман, Шоҳ Олам ҳокимиятни бошқаришда тadbирсиз ҳукмрон эди.

Аврангзеб вафотидан сўнг тахт учун кураш авжига чиқади. Бу вақтда Шоҳ Олам Қобулда эди. Лекин, Шоҳ Олам тахт учун бўлажак курашларда хуфиёна тайёргарлик кўраётган эди. Бинобарин отасининг вафотини эшитгач, дарҳол Аграга қараб юрди. Унинг иккинчи ўғли Азим уш-шон Бенгалияда ҳоким эди. Тезликда Азим уш-шонга хабар юборилиб, у Бенгалиянинг бойликларини ортиб Аграга қараб юради ва шаҳарни қўлга киритади. Бироқ, шаҳар қалъаси ҳали таслим бўлмаган эди. Аграга Шоҳ Оламнинг яқинлашиши билан қалъа бошлиғи қалъани таслим қилади. Шоҳ Олам ўз укаларига қарши кураш бошлайди. Тахтга даъвогар сифатида пойтахтга 110 минглик қўшин билан яқинлашиб келган Аъзам-шоҳга қарши 1707 йил 18 июнда Агра яқинида қаттиқ зарба беради. Бу жангда ҳар икки томондан 10 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлади. Аъзам-шоҳ ва унинг икки ўғли бу жангда ўлдирилади.

Аммо Шоҳ Олам (кейинчалик Баҳодиршоҳ) бу билан қаноатланмайди. У катта қўшин билан мамлакатнинг

жанубига — Ҳайдарободга қараб юради. 1709 йил 13 январда Ҳайдарободда кичик укаси Ком Бахшга ўнганмас зарбани беради. Ком Бахш урушда яраланиб, вафот этади.

Аммо, Панжобда синкхлар қўзғолони давом этаётган эди. Гарчи, Баҳодиршоҳ синкхларнинг Лоҳгарж қалъасини забт этган бўлса-да, синкхлар тоққа қочиб, у ердан шоҳ қўшинига тинчлик бермасдилар. Марвар ҳукмдори Ажит Синкх Баҳодиршоҳга таслим бўлади. Кўп ўтмай яна бош кўтаради ва яна таслим бўлади. Ниҳоят, Ажит Сингх хон хизматига қабул қилинади.

Баҳодиршоҳ 1712 йил феврал ойида вафот этади. У бўшанг ва иродасиз одам эди. У қариб қолган бўлиб, бепарво, ғайрат ва матонат билан ҳаракат қилишга қурби етмас эди. У шундай қатъиятсиз эдики, ҳатто ўзига вазир танлашда ҳам бир фикрга келаолмаган эди. У ўзининг аввалги вазири Мунимхон билан отаси Аврангзеб даврида хизмат кўрсатган ва Аврангзебга обрў-эътибор келтирган Асадхонни қайси бирини вазир қилиб олиш учун бирор маънили қарорга келаолмайди. Ниҳоят, мамлакат идора ишларини Мунимхон ва Асадхонга бўлиб беради. Бунинг оқибатида ҳар икки вазир ўртасида туганмас кураш бошланиб, бу эса мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига салбий таъсир кўрсатади.

ЖАҲОНДОР ШОҲ

Жаҳондор Шоҳ Баҳодиршоҳнинг катта ўғли бўлиб, 1668 йилда туғилган. Отаси Баҳодир шоҳ вафотидан сўнг, унинг тўрт ўғли ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетади. Баҳодир шоҳнинг иккинчи ўғли Азим ушшон бошқа ака-укаларига қараганда анча тadbиркорроқ эди. Бироқ, Баҳодир шоҳнинг катта ўғли Жаҳондор шоҳ ўткир идрокли Зулфиқорхоннинг раҳнамолигида Азим уш-Шонга қарши кураш бошлайди. Зулфиқорхон аввал уч ака-ука — Жаҳондор шоҳ, Рафи уш-шон ва Жаҳоншоҳларни бирлаштириб, Азим уш-Шонга қарши кураш бошлайди. Натижада, Азим уш-Шон (1670-1712) тор-мор этилиб, унинг ўзи эса қатл қилинади. Азим-уш-Шон ўртадан олиб ташлангач, Жаҳондоршоҳ, Рофи уш-Шон (1672-1712) ва Жаҳон-Шоҳлар (1674-1712) ўртасида низо бошланиб, Рофи уш-Шон билан Жаҳон-шоҳлар

ўлдирилади. Шундан сўнг, енгилтак, ҳукмдорликка но-
лойиқ Жаҳондор шоҳ тахтга ўтиради. Зотан, воқеанинг
бундай тус олиши Зулфиқорнинг ғалабаси эди. Чунки
истеъдодсиз ҳукмронни ҳар тарафга йўлга солиш мумкин
эди. Аммо Зулфиқорхоннинг секинчи узоққа бормади.
Орадан бир йил ўтмасдан Азим уш-Шоннинг ўғли Фар-
руҳ Сияр, ака-ука саййидлар — Ҳасан Али (кейинчалик
Абдуллахон номи билан машҳур бўлган) ва Ҳусайн
Алининг ёрдами билан Жаҳондор шоҳ ва Зулфиқорхонга
Агра яқинида зарба беради. 1713 йилда Жаҳондор
шоҳ асирга олиниб, зиндонда ўлдирилади. Зулфиқорхон
эса бўғиб ўлдирилади.

ФАРРУҲ СИЯР

Фарруҳ Суяр 1688 йилда туғилган. Азим уш-Шоннинг
ўғлидур. У 1713 йилда Бархилик саййидларга мансуб
ака-ука — Ҳасан Али ва Ҳусайн Алиларнинг ёрдамида
ҳокимиятга келади. Фарруҳ Сияр истеъдодсиз, бўшанг,
ёлғончи, қўрқоқ одам эди. Давлат ишларини олиб бо-
ришга иқтидорсиз эди. Бинобарин, 1713-1720 йиллар
мобайнида давлат ишларини ака-ука саййидлар бошқа-
радилар. Ҳасан Али вазирлик мансабини, Ҳусайн Али
эса Мир-бахши амалини қўлга киритган эдилар. Бун-
дан ташқари саййидлар яна икки вилоят (суба) ни ҳам
ўз ихтиёрларига киритган эдилар. Аммо Фарруҳ Сияр
мазкур саййидзодалардан қутулиш йўлини қидириб, мах-
фий равишда уларга қарши фитна тайёрлайди. Шоҳ
билан саййидлар орасида тез-тез низолар вужудга кела
бошлайди. Фарруҳ Сияр махфий равишда Мевар ҳукм-
дори Ажит Сингҳни тезлаб қўйиб, Ҳусайн Алини Ажит
Сингҳни бўйсундиришга жўнатади. Ҳусайн Али Мевар-
га бориб, Ажит Сингҳни бўйсундириб қайтади. Фарруҳ
Сияр Бенгалияга ўзининг бош мушовири Мир Жумла-
ни юбориш истагида эди. Декан ҳукмдорлигини Низом
ул-Мулк ўрнига Ҳусайн Али ўз қўлига олади. Фарруҳ
Сияр эса янгидан-янги фитналарни уюштира боради.
Ҳусайн Али ўз қўшинларини йиғиб, шимолга — Фарруҳ
Сиярга қарши юриш бошлайди. Унинг бу юришида ма-
ратхлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшадилар. Ҳусайн Али
пойтахтга босиб келиб, Фарруҳ Сиярни асирга олади.
Фарруҳ Сиярнинг узр ва зори-таваллоси нисбатга олин-
майди. Шоҳ саройи қўлга киритилиб, икки ой ўтгач,

Фарруҳ Сиярни қатл қиладилар. Ривоятларга қараганда, «Аҳкоми оламгири» асарида Аврангзебнинг ўз фарзандларига васиятномаси илова қилинган экан. Васиятномада Аврангзеб ўз болаларига Бархий саййидларига нисбатан қандай муомала юритиш ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган дейилади: «Бархий саййидлари билан муносабатда ниҳоятда эҳтиёткор бўлмоқларингиз лозим. Қалбларингизда уларга нисбатан меҳр бўлмаса ҳам аммо зоҳиран-уни акс эттирманг, уларни мансабларга қўйиб даражаларини баланд кўтарманг. Зеро, ҳокимиятда ҳукмдор учун кучли ёрдамчи тез орада ҳокимиятни ўз қўлига киритишга ҳаракат қилади. Агар сиз уларга ҳокимиятни бир лаҳза бошқаришни топширсангиз, бунинг оқибати сизнинг ҳалокатингиз билан яқунланади». Мазкур ака-ука саййидзодалар ҳам ўша Бархий саййидларидан эдилар. 1719 йилда Фарруҳ Сияр ҳалокатидан сўнг, тахтга Баҳодир шоҳнинг набираси Рофи уш-Шоннинг ўғли касалманд Рофи уд-Даражот (1692—1719) ўтиради. У сил касалига мубтало бўлиб, тез кунда касаллик уни сўлитиб қўяди. У 1719 йилда тахтни ўз укаси Рофи уд-Давлага (Шоҳ Жаҳон II 1696—1719) беради. Бироқ, Рофи уд-Давла ҳам касалманд эди. 1719 йилнинг сентябрида у ҳам оламдан кўз юмади.

МУҲАММАД ШОҲ

1719 йил сентябр ойида Баҳодиршоҳнинг набираси, Жаҳонгиршоҳнинг ўғли Равшан Ахтар (1692-1748) тахтга ўтиради. Равшан Ахтар кейинчалик ўзини Муҳаммадшоҳ деб атаydi. Муҳаммад шоҳ тахтга ўтирган вақтда, ака-ука саййидларнинг зўравонлиги ҳаддан ошган эди. Улар деярлик малакатнинг ҳамма жойида ўз ҳукмронлигини ўрнатган, шоҳни эса қўғирчоққа айлантирган эдилар. Аммо, уларнинг ҳатти-ҳаракатларига қарши шоҳ саройида ва бутун мамлакатда нафрат ва норозилик аломатлари вужудга келаётган эди. Сарой аъёнлари орасида ҳам ака-ука саййидларга қарши гуруҳ пайдо бўлади. Бу гуруҳ Деканда мустаҳкам ўрнашиб олган Низом ул-Мулк бошчилигида ҳаракат қиларди. Ҳусайн Али подшоҳ Муҳаммад шоҳни мажбуран Декан ҳокими Низом ул-Мулкка қарши жангга мажбур қилиб, катта қўшин билан Деканга юриш бошлаydi. Аммо Ҳусайн Али бир неча кишилар томонидан ўлдирилади.

Подшоҳ қотилларни жазолаш ўрнига уларга хайрихоҳлик билдиради. Ўз укаси Хусайн Алини ўлдирилганини эшитган Ҳасан Али тахтга бошқа шаҳзода — Рофи уш-Шоннинг ўғли Муҳаммад Иброҳимни ўтқизади. Лекин, Муҳаммадшоҳ — ўз қўшинини (жанубга кетаётган) шимолга қараб буради ва Жамна дарёси яқинида Билочпурга яқин жойда Ҳасан Али қўшини билан рўбарў келади. Қаттиқ жангда Ҳасан Али батамом енгилади ва асирга олинади. Орадан ики йил ўтгач, 1721 йилда Ҳасан Али зиндонда заҳарланиб ўлдирилади. Муҳаммадшоҳ мазкур ака-ука саййидларни ўз валинеъматларига қарши курашганликлари учун бирини «ҳаром намак», иккинчисини эса «намак ҳаром» деб аташга буюради. Ака-ука саййидларнинг ҳукмронлик даврида сингҳлар ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилган эди.

Муҳаммадшоҳ иродасиз, маишатга берилган бепарво киши эди. У бобурийлар давлатининг аввалги обрў-эътиборини, шунингдек, қўшиннинг қадимий жанговарлик салоҳиятини қайтадан тиклашга қодир эмас эди. У кечаётган воқеалар жараёнига тамоман бепарқ қарар, империянинг ҳалокатдан қутқариб қолиш борасида деярлик ҳеч қандай чора-тадбир кўрмас эди. Унинг қарийб ўттиз йиллик (1719—1748) ҳукмронлик даврида Акбаршоҳ, Жаҳонгир шоҳ, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеблар давридаги барча шон-шавкатлар биринкетин қўлдан кетабошлайди. Бобур асос солган қудратли давлат эндиликда кучсиз ва ўзини-ўзи бошқаролмайдиган тарқоқ давлатга айланиб қолаётган эди.

Муҳаммад шоҳнинг истеъдодсизлигидан фойдаланган Низом ул-Мулк ва шунга ўхшаш бек ҳамда амалдорлар ўз вақтида қулай фурсатдан фойдаланадилар. Низом ул-Мулк яна иккинчи марта Деканга (1724—1748) ҳоким бўлиб олади. У расман шоҳ ҳокимиятини тан олса-да, амалда мустақил ҳукмрон эди. Низом ул-Мулк Ҳайдаробод хонлигини вужудга келтириб, унга асос салган эди. Ҳатто, 1739 йилда Ҳиндистонга босиб кирган Нодиршоҳ Ҳиндистон шоҳлик тожини қайтадан Муҳаммадшоҳ бошига кийдираётиб, Низом ул-Мулкдан доим огоҳ бўлишни, чунки у Деҳли саройида энг айёр, ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ишдан қайтмайдиган, уддабурон, маслакисиз аъёнлардан биридир, деб уқтирган эди. Аммо Муҳаммадшоҳнинг иродасизлиги, қатъиятсизлиги натижасида Авдда Саодатхон, Бенгалияда Аливердихон мустақил ҳоким бўлиб оладилар.

Маратхлар эса Малва, Бунделкханд, Гужарот, Берат ва кейинчалик Ориссани босиб оладилар.

1739 йил феврал ойида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Ҳиндистонга босиб киради. Нодиршоҳ 1737 йилда афғонлар қалъаси Қандаҳорни босиб олади. Афғонларнинг кўпчилиги Қандаҳордан қочиб, Қобулга келадилар. Нодиршоҳ ўзининг норозилик баёнотини элчи орқали Деҳлига жўнатади. Нодиршоҳ талабини бажариш ўрнига, унинг элчисини Деҳлида бир йилча ушлаб турадилар. Нодиршоҳ Ҳиндистонга бостириб киришга қарор қилади. Таназулга юз тутабошлаган Ҳиндистон ҳукумати Афғонистон ва Панжоб чегараларини мустаҳкамлашга эътиборсиз қарайди. Нодиршоҳ бир зарба билан Афғонистонни забт этиб, Ҳайбар ўтиш йўлини муҳофаза қилаётган ҳинд қўшинларини тор-мор қилади. Нодиршоҳ 1738 йил ноябрида ўзининг отлиқ ва пиёда аскарлари билан Пешоварга кириб, Панжобга қараб юради. Панжобнинг ҳукмдори Закариёхон бир оз қаршилиқдан сўнг таслим бўлади. Нодиршоҳ Лоҳурдан Карналга қараб юради ва Панипат яқинида ҳинд қўшинлари билан тўқнашади. Нодиршоҳ ҳинд қўшинининг орқа томонидан ҳужум қилиб, Панипагни қўлга олади ва шоҳ қўшинини Деҳли билан муносабатини узиб қўяди. Бу жангда саккиз мингдан зиёдроқ ҳинд аскарлари қирилиб кетади. Жанг уч соат давом этади. Сулҳ музокаралари бошланади. Кўп тортишувлардан сўнг, Деҳли ҳукумати эронликларга беш миллион рупия тўлов тўласа, Эрон қўшини Деҳли салтанатидан чиқиб кетишга қарор беради.

Бироқ, ҳиндлар учун мана шундай оғир вазиятда, Деҳли сарой аъёнлари орасида ҳасад ва бахилликка йўл очувчи бир воқеа содир бўлади. Жангда яраланган Мир-бахши лавозимига эга бўлган Хон Даврон, вафот этади. Низом ул-Мулк эса мазкур Мир-бахши лавозимига ўз ўғлини тайинлатишга Муҳаммадшоҳни кўндиради. Нодиршоҳ қўлида бандиликда турган Саодатхон бу хабарни эшитгач, ҳасад ўтида қоврилиб, Нодиршоҳни Деҳлига босиб киришга ва у ердан беш миллион эмас, балки 200 миллион рупийлик қимматбаҳо жавоҳирларга эга бўлишини уқтиради. Нодиршоҳ навбатдаги учрашувда Муҳаммадшоҳ билан Низом ул-Мулкни қўлга киритиб, Деҳлига қараб юради.

Нодиршоҳ Деҳлига келгандан сўнг халқ орасида «Нодиршоҳ ўлдирилибди» деган гап тарқаб кетади.

Бунинг натижасида Нодиршоҳ аскарлари орасида тартибсизлик бошланиб, қўшиннинг бир қисми қирилиб кетади. Ана шундан сўнг, Нодиршоҳ Деҳлида умумий қирғинни бошлайди. Натижада, 20 минг бегуноҳ кишилар қатл қилинади. Нодиршоҳ Деҳлида икки ой туриб қолади. Масжидларда ўзининг номига хутба ўқитиради, ҳам ўз номидан пул зарб қилдиради. Нодиршоҳ 700 миллион рупийга тенг ўлжа олади. Мазкур ўлжа ичида Бобуршоҳ томонидан ўғли Хумоюншоҳга ҳада қилинган дунёда энг йирик олмос «Кўҳи нур», шунингдек, Шоҳ Жаҳоннинг машҳур «товус тахти» (қиймати 10 миллион рупияга тенг) ҳам бор эди.

Муҳаммадшоҳ битимга мувофиқ Ҳинд дарёсининг шимоли-ғарбий қисмидаги ерларни Нодиршоҳга беради. Деҳли ҳукумати Афғонистондан маҳрум бўлади. Бунинг устига Ҳиндларга қарашли Лохур ҳукмдори ҳар йили 2 миллион рупияни Нодиршоҳга юбориб туриш мажбуриятини олади. Ана шундай қилиб, бобурийлар давлати кучсиз бир давлатга айланиб қолади. Унинг илгариги шон-шухратидан асар ҳам қолмаган эди. Муҳаммадшоҳ 1748 йилда вафот этади.

АҲМАД ШОҲ

Аҳмад-шоҳ Муҳаммадшоҳнинг ўғли бўлиб, 1715 йилда туғилган эди. Унинг қисқа муддатли салтанати даврида, мамлакатнинг аҳволи янада оғирлашади. У отасидан сўнг 1748 йилда тахтга ўтиради. Бироқ, Аҳмадшоҳнинг салтанат даври, афғон ҳукмдори Аҳмадшоҳ дурри-дуроний томонидан Ҳиндистонга қарши бир неча марта тажовузкорлик урушлари билан якунланади.

Аҳмад-шоҳ дурроний афғон қабилаларидан Абдил қабиласига мансуб киши эди. Аҳмад-шоҳ ёшлигиданоқ Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ қўшинида хизмат қилиб, унинг Ҳиндистонга қилган барча юришларида иштирок қилган ва ниҳоят иқтидорли саркарда бўлиб етишган киши эди. 1747 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгандан сўнг, Аҳмадхон ўз ватанига қайтиб, афғон қабилаларининг мустақил Афғонистон ҳукуматини барпо қилиш йўлидаги ҳаракатларига фаол қатнашади. 1748 йилда Аҳмадхон афғон қабилалари хонлари тарафидан Афғонистоннинг подшоҳи деб эълон қилинади. Аҳмадхон

кейинчалик тарихда Аҳмадшоҳ дурроний номи билан машҳур бўлади.

Аҳмадшоҳ дурроний Ҳиндистонга биринчи марта 1748 йилда ҳужум қилиб, Лохурни босиб олади. Лекин Муҳаммад-шоҳнинг ўғли Аҳмад-шоҳ қўмондонлигидаги ҳинд қўшини тарафидан Сирҳинд яқинида талофат кўриб, орқага чекинади. У 1750 йилда иккинчи марта Ҳиндистонга босиб киради. Бу пайтда Деҳлида сарой аъёнлари орасида гуруҳбозлик авжига чиққан бўлиб, Лохур ҳукмдори Мир Манну Деҳлидан мадад ололмагач, таслим бўлишга мажбур бўлади. Мир Манну Ҳинднинг шарқий қисмида жойлашган тўртта вилоятдан келадиган солиқ маблағни Аҳмад-шоҳ дурронийга бериш эвазига саломат қолади. Аҳмадшоҳ дурроний 1752 йилда учинчи марта Ҳиндистонга ҳужум қилиб, Лохур яқинида Мир Маннуни енгади ва Кашмирни босиб олади. Аҳмадшоҳ мамлакатнинг шарқий қисмини то Сирҳиндгача бўлган қисмини Аҳмадшоҳ дурронийга беришга мажбур бўлади. Аҳмад Шоҳ 1754 йилда вафот этади.

ОЛАМГИР II

1754 йилда Аҳмад Шоҳ вафот этгач, тахтга Жаҳонгир Шоҳнинг ўғли Оламгир II ўтиради. Оламгир II 1727 йилда Деҳлида туғилган эди. Оламгир II ҳам Муҳаммадшоҳ ва Аҳмадшоҳларга ўхшаш иқтидорсиз ва қатъиятсиз киши эди. Унинг қисқа муддатли салтанат даври ҳам мамлакатда гуруҳбозлик ва жангу-жадаллар кучайган даврга тўғри келади.

1756 йилда Мир Манну тўсатдан вафот этади. Унинг вафоти натижасида Панжобда тўс-тўполонлар кучаяди. Бу қулай фурсатни қўлдан бермай Аҳмадшоҳ дурроний тўртинчи марта Ҳиндистонга ҳужум қилади. У Лохурни қўлга киритиб, Деҳлига қараб юради. Роҳил султонлигининг ҳукмдори Нажиб уд-Давла тўғридан-тўғри Аҳмадшоҳ дурроний томонига ўтади. Оламгир II нинг вазири Имод ул-Мулк жангсиз таслим бўлади. Аҳмадшоҳ дурроний қўшинлари шаҳар ва қишлоқларни аёвсиз равишда талайдилар. Улар катта мулк эгаларини ҳам камбағал қашшоқларни ҳам истисносиз талайдилар. Натижада жуда катта ўлжани қўлга киритдилар. Уларнинг ўлжалари 120 миллион рупияга

тег ўлчанади. Улар ҳали-бери Ҳиндистондан чиқиб кетишни ўйламасдилар, талон-тарожни давом эттирадидилар, аммо қўшин орасида вабо касали вужудга келгач, қайтиб кетишга мажбур бўладилар. Оламгир II Аҳмадшоҳ дурронийга Панжоб, Кашмир ва Синдни беришга мажбур бўлади. Бу вилоятларни бошқариб туриш учун Аҳмадшоҳ дурронийнинг ўғли Темур-шоҳ ноиб қилиб қолдирилади. Аммо бир йил ўтгач, маратхлар Рагхунатха Рао раҳнамолигида Панжобга кириб, Темуршоҳни ҳайдаб чиқарадилар. Бу эса келажакда Аҳмадшоҳ дурроний билан маратхлар орасида ҳал қилувчи жанглар бўлишидан хабар беради.

Ҳақиқатан ҳам 1759 йилда Аҳмадшоҳ дурроний тўсатдан ҳужум бошлайди. Жанг Панипатда бўлиб, Аҳмадшоҳ ғалабаси билан тугасада, бироқ унга ҳеч қандай фойда келтирмайди. Унинг қўшинлари орасида норозилик кучаяди. Улар маошларини тўланишини ва уйларига қайтишни талаб қиладилар. Аҳмадшоҳ дурроний 1761 йилда Ҳиндистондан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Оламгир II 1759 йилда вафот этади.

ШОҲ ОЛАМ II

Шоҳ Олам II Оламгир II нинг ўғли бўлиб, 1743 йилда туғилган. Отаси Оламгир II вафот этгач, 1759 йилда тахтга ўтиради. У номигагина подшоҳ эди. Унинг даврида Ҳиндистонга Аҳмадшоҳ дурроний яна бир неча марта босқинчилик урушларини қилади. У Панжоб, Сирҳинд, Кашмир ва Синдни қўлга киритгач, энди Деҳли, Агра, Матҳура ва бошқа вилоятларга босиб кириб, талончилик қилишни режалаштиради. Бироқ, унинг бу режаларини сингхларнинг ўсиб бораётган кучлари барбод қилади. Аҳмадшоҳ дурроний Ҳиндистонга 1762, 1764, 1765 ва 1767 йилларда юриш қилади. Лекин синглар унинг барча ҳужумларини мардоналик билан қайтарадилар.

Шоҳ Олам II Ҳиндистон тахтини душмандан сақлаб қоладиган ғайратли, шижоатли ҳукмдор эмас эди. Бинобарин, унинг салтанати даврида мамлакатнинг ҳамма вилоятларида мустақил ва ярим мустақил хонликлар вужудга келиб, улар марказий ҳокимиятни тобора сиқиб келаётган эдилар. Бунинг устига Ҳиндистоннинг жануби-ғарбий қисми» — Калкуттада мустақам ўрнашган инглизлар, маҳаллий ҳукмдорларни зим-

дан бир-бирига гиж-гижлаш ва ҳар хил ҳийла ҳамда сотиб олишлар билан ўз таъсир доираларини кенгайтириб, шимол томонга силжимоқда эдилар.

Ана шундай ҳаракатлардан бири — 1757 йилда Бенгалияда бўлиб ўтади. Англиянинг Ост-Индия кампанияси Бенгалияга ўз тарафидан Мир Қосимни ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Мир Қосим инглизлар ҳукмронлигидан қутилиш мақсадида уларга қарши қўзғолон кўтаради. Аммо, инглизлар катта куч билан қўзғолонни бостирадилар. Мир Қосим Бенгалиядан қочиб, Аудга боради. У Ауднинг ҳукмрони билан, ҳамда Деҳли ҳукмдори Шоҳ Олам II билан битим тузиб, иттифоқчи қўшинларни бирлаштириб, 1764 йилда Буксар яқинида инглизлар билан тўқнашади. Инглизлар қўшини яна Мир Қосим бошлиқ иттифоқчилар қўшинини тор-мор қилади. Мир Қосим Деҳлига қочади. Шоҳ Олам II асирга тушади. Буксар жангидан сўнг Бенгалия губернатори этиб тайинланган Клайв, янгидан қўлга киритилган вилоятлар Калкуттадан анча узоқ бўлганини назарда тутиб, бу ерларни бошқаришни Шоҳ Олам II га топширади. Бунинг эвазига Шоҳ Оламдан Бенгалияда молия бошқармаси инглизлар компанияси ихтиёрига берилгани ҳақида фармон ёздириб олади. Натижада, Бенгалияда қўш ҳокимиятчилик сиёсати амалга оширилади: чунончи, ички идора ишлари, тартибни сақлаш масалалари маҳаллий амалдорлар қўлида бўлиб, ерлардан олинадиган солиқлар бевосита компания қўлига ўтади.

1772 йилда Бенгалия губернаторлигига Уоррен Хейстингс тайинланади. У Бенгалияда компаниянинг манфаатини янада оширадиган бир неча чора-тадбирларни жорий қилади. Чунончи, Бенгалия ноибига тўланадиган нафақанинг ярмини кесиб ташлайди. Шунингдек, Клайв томонидан Шоҳ Олам II га тайинланган нафақани бекор қилади. Шоҳ Олам II нинг кун кечирishi учун берилган Қора ва Оллоҳобод вилоятларини Ауд ҳукмдорига сотиб юборади. Ана шундан сўнг Шоҳ Олам II ва унинг авлоди фақат Деҳлидаги саройда ҳукмрон бўлиб қоладилар.

1803 йилда Англия билан маратҳлар орасида иккинчи ҳал қилувчи жанг бўлади. Инглиз генерали Уэлсли маратҳларга ўнганмас зарбани бергач, унинг қўшинлари Деҳли ва Аграга кирадилар. 1803 йили сентябрда генерал Уэлсли Шоҳ Олам II билан ҳеч қандай би-

тим имзоламайди. Фақат, 1805 йил 23 майда чиқарилган фармонга мувофиқ, унга доимий нафақа тайинланади. Деҳли саройи унга қайтариб берилади. Бироқ подшоҳнинг ҳеч қандай сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқи йўқ эди. Ақалли вилоят ноибларига бериладиган ҳуқуқ ҳам подшоҳда йўқ эди. Зотан, 1803 йил декабр ойида тузилган битимга мувофиқ, Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлиги сиёсий жиҳатдан бутундай тугатилган эди. Подшоҳ ва унинг авлоди инглизлар боқи-мида қолгандилар.

Шоҳ Олам II 1806 йилда вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Акбар II тахтга ўтиради. Бу тахт аввалги шон-шухратга бой тахт эмас, ҳатто кейинги йиллардаги сиёсий ҳокимиятга эга бўлган тўлақонли ҳукмронлик тахти ҳам эмас эди. Акбар II ҳам ўз умрининг охиригача инглизлар қўлида қўғирчоқ бўлиб, улардан нафақа олиб яшади. У 1837 йилда вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Баҳодиршоҳ II тахтга ўтиради.

БАҲОДИРШОҲ II

Баҳодиршоҳ II 1776 йилда Деҳлида туғилган. Баҳодиршоҳ II ўта журъатсиз, қўрқоқ ва ғайратсиз одам бўлиб, отаси Акбар II вафотидан сўнг, 1837 йилда тахтга ўтиради. Баҳодиршоҳ II ҳам инглизлар нафақаси ҳисобига кун кечирарди. Унинг даврида Ҳиндистон мамлақати деярлик ҳаммаси мустақил ва ярим мустақил хонликларга бўлиниб кетган, уларнинг кўпчилиги инглизлар қўлига ўтган эди. Ҳатто, Баҳодиршоҳ II нинг Деҳлидаги ўз саройидан ташқарига ҳукми ўтмас эди.

Мамлакатнинг майда бўлақларга бўлиниб кетиши, инглизлар истибдодини кучайиши мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий аҳволини янада пасайтирарди. Бунинг натижасида мамлакатда 1844, 1849, 1850 ва 1852 йилларда қўзғолонлар бўлиб ўтади. 1857 йилда эса тарихда машҳур сипоҳийлар қўзғолони бошланади. Бу қўзғолонга асосан инглиз қўшинларида хизмат қилувчи сипоҳийлар бошчилик қиладилар. Улар Деҳлига келиб, бобурийлар сулоласининг сўнгги шоҳи Баҳодиршоҳ II ни подшоҳлик тахтига ўтқизиб, унинг бошчилигида инглиз мустамлакачилигига қарши муқаддас уруш (жаҳод) эълон қиладилар. Сипоҳийлар

ҳаракатида олий бош қўмондонлик лавозимини Баҳодиршоҳ II нинг катта ўғли Мўғул Мирзо эгаллайди. Кичик ўғли Ҳизр Султон Мирзо ва набираси Абу Бакр Мирзолар қўшин бўлинмаларининг раҳбарлигини ўз қўлларига оладилар. Ҳолбуки, шаҳзодалар ҳарбий салоҳиятдан ҳеч қандай билимлари йўқ эди. Баҳодиршоҳ эса бу пайтда 82 ёшда бўлиб, анча қариб қолган, бунинг устига бутун умрини сарой ичида ярим маҳбусликда ўтказган, ҳокимият ишларидан анча йироқ одам эди.

Баҳодиршоҳ II, гарчи сипоҳийларнинг талаби бўйича подшоҳ қилиб кўтарилган бўлса-да, сипоҳийларнинг ҳаракатига ишонмас ва ўз тинчлигини кўзларди. Бинобарин, қўзғолоннинг дастлабки кунларидаёқ у ҳокимият ишларига яроқсиз эканлигини кўрсатиб қўйган эди.

1857 йил 2 июлда сипоҳийларнинг ҳарбий қўшилмаси Бахтхон бошчилигида Деҳлига келади. Бахтхон сипоҳийлар қўшинига олий бош қўмондон ва Деҳли губернатори қилиб тайинланади. Бахтхон ҳар бир жойга қўзғолонга жонкуяр кишилардан белгилаб, Деҳлида милтиқ дори заводини (ишлаб чиқариш) йўлга солади. Лекин, жасур ва серғайрат Бахтхон йўлига тўғаноқ бўлувчилар кўпаяди. Деҳли маъмурий шоҳидора мансабдорлари ва шаҳзодалар Бахтхонга қарши иғво ва фитналар уюштирадилар. Кимдир милтиқ дори заводини портлатади. Замбараклар зимдан бузиб қўйилади. Ана шундай йўллар билан хиёнат йўлига ўтабошлайдилар. Ҳатто, шаҳзодалар ўз махфий айғоқчилари орқали инглизлар қўмондонлиги билан алоқа боғлаб, жумладан, «агар ҳаётларини сақлаб қолишга кафолат берилса», шаҳарни инглизларга топшириш ҳақида музокара юритишга розилик берадилар. Натижада сипоҳийлар қўшини орасида тарқоқлик юз беради. 65 минг кишилик сипоҳий қўшинлари олти минглик инглиз қўшинига бардош бераолмадилар. Парокандалик ва хиёнат натижаси ўлароқ, сипоҳийлар қўшини кундан-кунга камайиб, инглизлар қўшинининг қудрати ошиб борарди.

1857 йил сентябрнинг ўртасида инглиз қўшини қўмондони А. Вилсон Деҳлини қамал қилишга буйруқ беради. Қамал беш кун давом этади. 19 сентябр куни Бахтхон Деҳлини ташлаб чиқишга мажбур бўлади ва Фарруҳободга қараб кетади. Бахтхон Деҳлидан ўз қў-

шинлари (4 пиёда ва бир отлиқ) билан чиқиб кетаётиб, Баҳодиршоҳ II ни ҳам ўзи билан бирга кетишни таклиф қилади ҳамда янги озодлик кураш маркази ташкил қилажакларини айтади. Аммо подшоҳ Баҳодиршоҳ II бу таклифни қабул қилмайди. У шаҳарга инглизлар кириб келиши олдида, Деҳлидаги Хумоюн мақбарасига қочиб бориб беркинади.

Инглизлар Деҳлига бостириб киргач, қочишга улгурмаганларни ёппасига қирғин қиладилар. Қўчаларда, уйларда, болалар, хотинлар, эркаклар жасади гарам-гарам бўлиб кетади. Бомбейнинг губернатори Лорд Элфинстон Деҳлидаги инглизларнинг ваҳшийлиги ҳақида қўйидагиларни ёзган эди: «Бизнинг қўшинларимиз томонидан Деҳлини қўлга киритилганидан сўнг қилинган жиноятни таъриф қилиш оғир масала. Биз ҳаммадан дўстларимиздан ҳам, душманларимиздан ҳам қасос олдик. Босқинчилик ва талончиликда биз Нодиршоҳдан ҳам ўтиб кетдик».

1857 йил 21 сентябрда инглизлар Баҳодиршоҳ II ва унинг ўғилларини асирга оладилар. Кейинчалик 82 ёшли подшоҳ Баҳодиршоҳни суд қилиб, Рангунга (Бирма) бадарға қиладилар. Подшоҳ 1862 йилда 87 ёшида сургунда вафот этади. Унинг ўғиллари — Мўғул Мирзо (1796—1858) ва Ҳизр Султон Мирзо (1799—1859) ҳамда невараси Абу Бакр Мирзоларни (1821—1858) Деҳлига олиб кетаётган инглиз офицери Ходсон, йўлда бирин-кетин отиб ташлайди.

Мана шу билан Афғонистон ва Ҳиндистонда 354 йил ҳукм сурган бобурийлар сулоласи тугатилади.

Бироқ кейинги маълумотларга қараганда, 1858 йилги қирғин чоғида бобурийлар сулоласининг сўнги ҳукмдори Баҳодиршоҳ Иккинчининг кенжа ўғли беш ёшли Мирзо Қуёш мўъжиза юз бериб, қирғиндан омон қолади. Мехр-шафқатли кишилар Мирзо Қуёшни нишончли жойга олиб кетиб, инглизлардан яшириб, ҳатто номини ҳам ўзгартириб тарбиялайдилар. Ниҳоят, Мирзо Қуёш балоғатга етгач, уни уйлантирадилар. Мазкур Мирзо Қуёшдан вужудга келган фарзандлар, Бобур Мирзо авлодининг давомчилари бўлиб, ҳозирги кунда бу авлоднинг вакили — Ҳиндистонда яшаб турган Зиёвуддин Тусий жанобларидир.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида	3
Умар Шайх Мирзо	5
Хонзода бегим	8
Меҳрбону бегим	9
Шаҳрбону бегим	9
Едгор Султон бегим	9
Руқия Султон бегим	9
Жаҳонгир Мирзо	10
Носир Мирзо	11
Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо	12
Гулбадан бегим	30
Носириддин Ҳумоюн Подшоҳ	31
Комрон Мирзо	37
Аскарӣй Мирзо	39
Ҳиндол Мирзо	41
Жалолиддин Муҳаммад Акбар шоҳ	42
Шаҳзода Муҳаммад Ҳаким Мирзо	47
Афросиёб ва Қайқубод Мирзолар	49
Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ	50
Нуржаҳон Бегим	56
Шаҳзода Ҳусрав	57
Шаҳзода Парвез	57
Шаҳзода Шаҳриёр	57
Шоҳ Жаҳон	58
Мумтоз Маҳал Бегим	64
Жаҳоноро Бегим	65
Шаҳзода Доро Шукуҳ	67
Шаҳзода Шоҳ шужъо	69
Шаҳзода Мурод Бахш	70
Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб оламгир	71
Зебуннисо Бегим	76
Шаҳзода Муҳаммад Султон	78
Аъзам Шоҳ	79
Шаҳзода Муҳаммад Акбар	79
Шаҳзода Ком Бахш	81
Муаззам Шоҳ (Шоҳ Олам)	81
Жаҳондор Шоҳ	82
Фарруҳ Сняр	83
Муҳаммад Шоҳ	84
Аҳмад Шоҳ	87
Оламгир II	88
Шоҳ Олам II	89
Баҳодиршоҳ II	91

Адабий-бадиий нашр

Тургун Файзиев

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ**

Тарихий бадиха

Мусаввир: *Ю. Габзалилов*
Муҳаррир: *Ҳалима Худойбердиева*
Расмлар муҳаррири *Ю. Габзалилов*
Техник муҳаррир: *У. Қим.*
Мусаҳҳиҳ *Моҳира Хўжаева*

Босмахонага барилди 01.07.96. Босишга рухсат этилди 27.09.96.
Улчами 84×108^{1/32}. Шартли босма тобоғи 5,04. Нашр. т. 5,11. Жами
5000 нусха. Шартнома № 98—96. Буюртма 4545. Баҳоси шартнома
асосида.

«Ёзувчи» нашриёти, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-
хонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча,
2-уй.